

Віктор Сергєєв

Дев'ятсот вогненних днів

Нариси з історії Новогеоргіївщини за часів другої світової війни

Замість передмови

Протягом кількох десятиріч після закінчення Великої Вітчизняної війни її тематика складала велику частку серед книг, збірників, мемуарів, газетних статей, присвячених історії Української РСР, Кіровоградщини і Світловодщини. У тих публікаціях провідними аспектами висвітлення були: підступність нападу агресії фашистської Німеччини на СРСР (а отже й неготовність до ефективної оборони його теренів, у т. ч. українських); героїчна оборона в ряді місць, окупаційний терор, підпільно-партизанський рух, визволення, відбудова зруйнованого війною, мужність фронтовиків. Ці матеріали були важливим засобом героїко-патріотичного виховання, ідеологічних заходів.

З другої половини 1980-х рр. воєнна проблематика розширюється (починаючи з московських видань) до фактичного вступу у Другу світову війну Червоної армії у вересні 1939 року (звідколи активізувалася і військово-патріотична робота серед цивільного населення), внутрішніх причин поразок у 1941 – 42 рр., доль мобілізованих юнаків після визволення окупованих німцями територій, “остарбайтерів”, “фільтраційників”, прорахунків командування. Дослідження усіх обставин військової доби на Україні не завершено й сьогодні, чому, зокрема, заважала утаємниченість архівів того часу. Тож сьогодні Кіровоградщина й не має нових ґрунтовних досліджень про 1939 – 1945 рр., які б мали на меті висвітлення усіх “білих плям” під час переходу господарств на потреби оборони, захисту краю, евакуації, різних сторін життя населення на окупованій території, аналіз ходу тривалого (порівняно із відступом) визволення і причин значних жертв при цьому. Працівник Світловодського краєзнавчого музею, представник нового покоління збирачів свідчень минувшини, Віктор Сергєєв першим (можливо, одним з перших) в області взявся відповісти на децицію цих запитань, використавши, зокрема, розтаємнені документи держархіву області, спогади очевидців тих часів тощо. У цілому спробу слід вважати успішною. Адже в систематизованому хронологічно і тематично матеріалі зібрано воедино низку невідомих молодшому і середньому поколінню фактів, особливо щодо періоду окупації. Науково-аргументований рівень забезпечують численні посилання на архівні, музейні, опубліковані джерела. Важливим є чинник оприлюднення частини матеріалу (про визволення краю) в газеті, що дало, напевне, можливість бажаючим зробити відгуки.

Сергій Шевченко,

доцент Кіровоградського державного

педагогічного університету

ім. Володимира Винниченка,

01.04.2008 р., м. Кіровоград.

Робота, що пропонується широкому читацькому загалу, є спробою відтворити одну з найтрагічніших сторінок в історії Новогеорґіївщини (Світловодщини). Тематичними складовими її є такі аспекти:

- переддень окупації (діяльність партійного керівництва, перебіг мобілізації до лав РСЧА, евакуаційні заходи тощо);
- особливості соціально-економічних процесів протягом окупаційного періоду;
- закономірності розвитку Руху Опору на території краю;
- військово-історичний аналіз операцій підрозділів РСЧА з метою визволення Новогеорґіївщини від загарбників.

Автор намагався використати увесь відносно доступний пересічному громадянину інформаційний масив, що міститься у мемуарах воєначальників (зокрема, І.С.Конєва, А.С.Жадова, М.І.Бирюкова та інших), меморіальних виданнях про бойовий шлях Червоної Армії, суто краєзнавчих джерел, документальних збірниках, фондах Державного архіву Кіровоградської області та колишнього Кіровоградського обласного партійного архіву, а також низки газетних публікацій різних років. Частина відомостей одержана під час спілкування з очевидцями подій, про які буде йти мова.

ЧАСТИНА ПЕРША

Ворог на порозі

(22 червня - 7 серпня 1941 року)

Розташований у степовому межиріччі Дніпра та Інгульця, Новогеорґіївський (нині Світловодський) район слугував північною брамою Кіровоградської області, до складу він увійшов поряд з 30-ма іншими районами відповідно указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939р. Із заходу та сходу Новогеорґіївщину замикали Чигиринський та Онуфрїївський, з півдня – Знам'янський та Олександрійський райони. Функцію північного кордону виконував Славутич. Станом на червень 1941 року територія району становила близько 1.250 тис. кв.км. У 83-ьох населених пунктах проживало понад 62 тисячі осіб.

Ново-Георґіївськ (або за іншими джерелами, Новогеорґіївськ) був єдиним містом району, який в адміністративному відношенні складався з 35 сільських рад. Переважна більшість їх поширювала владу на 2-3 села. Проте, мали місце сільради - «гіганти», які включали в себе по 4 (Глинська, Захарівська, Мовчанівська), 5 (Пеньківська) й навіть 6 (Микільська) сіл. Зустрічалися й «унітарні» сільради (Арсенівська, Крилівська, Ревівська). Місцева індустрія зосереджувалася виключно у райцентрі.

Розкинутому на мальовничих берегах Тясмина, неподалік від впадіння останнього в Дніпро, місту Ново-Георґіївську перед самісінькою війною виповнилося 120 років. Виникнувши на місці прикордонного Крилівського шанця як військове поселення кирасирського полку, з роками воно набрало рис провінційного тихого містечка: одно - та двоповерхові охайні будиночки, численні дерева вздовж чистеньких вуличок, не «обтяжених» асфальтом чи принаймні бруківкою - справжня «Наддніпрянська Аркадія».

Половину з майже трьох десятків підприємств складала так звані промислові артілі - добровільні трудові вузькоспеціалізовані асоціації. Профіль діяльності їх визначався наявними природними ресурсами та потребами населення. Багатющі поклади будівельних матеріалів стали запорукою добробуту робітників артілі «Граніт». Невичерпні родовища річкової глини живили трьох «китів» крайової кераміки – «Вирішальний», «Ударник», «Дніпровський керамік». Перевізницькі послуги надавав «Червоний транспортник». Лісозаготівля на території трьох лісництв району годувала родини працівників артілей ім. С.М. Кірова та «За більшовицькі темпи». Вози, візки та хури були справою рук артільників з «Червоного партизана» та «Більшовика». Осібно трималася на загальному тлі артіль ім. Е. Тельмана, що об'єднувала людей з фізичними вадами Широкого розвитку набула харчова

промисловість: діяли млин, маслозавод Харківського тресту, 5 пекарень, бойня, ковбасний цех. Легка промисловість була представлена промартілями «Червоний швець» та «Швейодяг». Потреби населення в електроенергії забезпечувалися трьома електростанціями^{1} Серед закладів соціально-культурної царини слід згадати клуб ім. Анрі Барбюса (у приміщенні колишньої Воскресенської церкви), районну бібліотеку з книжковим фондом у 12 тис. примірників, театр тощо.^{2} Однак, наріжним каменем економіки регіону, залишалася сільське господарство з переважаючою питомою вагою вирощування пшениці та жита. Також для господарств району були характерні насінньове городництво (Калантаївська с/р), вирощування технічних культур (Подорожненська, Липівська, Крилівська с/р), городнє господарство (Ревівська, Табурищанська с/р).

Неможливо залишити поза увагою вельми складне екологічне становище в північній частині району. Низинна територія між річками Дніпром та Тясмином під час весняних повеней була зоною стихійного лиха. Регулярні епідемії малярії перетворилися на дамоклів меч для мешканців Воронівки, Подорожнього, Крилова, Калабарка, Чаплища та самого Ново-Георгіївська.

Сумно відоме 22 червня 1941 року започаткувало нову добу в історії краю. Цього дня на території Новогеоргіївського району, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР, було введено воєнне становище. Того ж дня «всесоюзний староста» М.Калінін підписав ще один указ, в якому проголошувався початок мобілізації військовозобов'язаних до лав РСЧА на території 14-и військових округів, зокрема в Харківському ВО, до якого належала й територія Новогеоргіївського району.^{3} Своєрідним «генеральним штабом» перетворення мирного хліборобського краю на нерозривну ланку «єдиного військового табору» став Новогеоргіївський районний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Станом на 1 липня 1941-го року штат цієї установи нараховував 27 осіб.

Еліту районного партійного керівництва становили перший секретар РК Леонід Петрович Кожем'якін, другий секретар Євдокія Гнатівна Душка та секретар з кадрових питань Андрій Іванович Біленький.

Саме вони несли персональну відповідальність за можливі недопрацювання, огріхи та прорахунки під час втілювання в життя заходів, передбачених калінінськими указами. Крім них свій тягар повноважень та турбот мали Я.А. Долініна (зав.відділом пропаганди), Р.І. Заболотній (зав. оргінструкторським відділом), П.Г. Черномор (зав.військ.відділом), О.Ю. Данько (зав. парткабінетом), С.І. Степанов (зав. обліком). Представниками нижчої ланки партійних структур районного штабу були інструктори організаційного відділу П.П. Ізюмов, О.І. Назаров, Х.С. Черняк та відділу кадрів Н.М. Циганова, Ф.Я. Мрінський, П.А. Халін, С.І. Овчаренко, а також інструктор військового відділу І.В. Гущенко й штатний пропагандист С.П. Стесенко. Помічник секретаря РК Г.В. Круссер та технічні секретарі С.Д. Линенко і К.М. Морозова разом з обліковцем, бухгалтером, статистиком, друкаркою, бібліотекарем, прибиральницею та конюхом були, по суті, обслуговуючим персоналом для партійного керівництва.^{4} Іспитом для районного керівництва в нових умовах стала боротьба з «сірниковою кризою», що спалахнула після отримання звістки про війну. Цілком прогнозована скупка солі, сірників та інших товарів першої необхідності тривала протягом перших двох днів.

Подолання «соляної лихоманки» йшло пліч-о-пліч з активною ідеологічною кампанією. У дусі тих часів першими заходами райкому стали підготовка та проведення загальноміського мітингу та розширеної наради райкому за участю партійців - представників сільських активів. Під час міського мітингу(22.06.41р.) промовці дублювали тези виступу В.М. Молотова, а нарада була присвячена організації аналогічних заходів на периферії, які й були одразу ж проведені протягом наступного, 23 червня. Серед трьох тисяч присутніх на міському мітингу знаходився бухгалтер однієї з новогеоргіївських установ, в минулому герой громадянської війни Фока Картолапов. У своєму виступі колишній керманіч крайової парт. організації згадав про часи буремної молодості і боротьбу з німецькими окупантами в далекому 1918 році.

Варто зазначити, що друга хвиля мітингової активності прокотилася по селах району на початку липня, після знаменитого виступу Й.В. Сталіна. Авторитет промовця активізував діяльність Кіровоградського обкому партії. В одному лише Новогеоргіївському районі промові керівника держави було присвячено 115 мітингів, які відвідало 11.470 тис. осіб.^{5}

Але ідеологічні заходи не в змозі були призупинити неухильну ходу ворожої навали. Країна мала потребу насамперед у нових захисниках, здатних замінити полеглих у жорстокому прикордонному бойовиську. 23 червня 1941 року розпочав роботу Новогеоргіївський мобілізаційний пункт. Скрасити будні рекрутів мали бібліотека, духовий оркестр і, звичайно ж, буфет. 27 червня 1941 року у приміщенні пункту було організовано перегляд кінострічки «Кармелюк»^{6}. Щоправда, блискуча гра тодішніх провідних акторів радянського кінематографу Олександра Хвилі та Наталії Ужвій навряд чи змогла відвернути призовників від роздумів про майбутнє та долю своїх родин. Загальне керівництво військовою мобілізацією на теренах району здійснювали керівники військкомату майор Бувеч (військовий комісар), технік-інтендант 2-го рангу Скороход (начальник першої частини), технік-інтендант 2-го рангу Гончаренко (начальник другої частини). Допомогали цим офіцерам вирішувати поточні питання призову працівники апарату Андрущенко, Липовий, Метошоп, Чеботарьов. Навіть поверхневий аналіз документів, що зберігаються у обласному державному архіві дозволяє дійти цікавих узагальнень щодо перебігу мобілізації.

Насамперед, впадає у вічі та обставина, що протягом перших тижнів війни мобілізація відбувалася згідно з відповідними приписами, так званими «рознарядками», що затверджувалися обласним військовим комісаром протягом 11 квітня - 13 травня 1941-го року. Попри іноді чималий за кількістю особовий склад, призовні команди задовільнялися добовими коштами. Тільки з середини липня, коли справи на фронті остаточно погіршилися, призов до війська набув хаотичних рис і впроваджувався у «ручному режимі». Добове забезпечення в таких умовах перетворилося на атавізм. Про першопричину деяких відправлень можна лише здогадуватися. За приклад може слугувати наказ обласного військового комісара за № 1/2241 :

Всем райвоенкомам Кировоградской области

Рядовой и младший начсостав, служивших в гражданской войне в частях первой конной армии и отряде Котовского отправить в город Одессу, артиллерийский переулоч № I, в распоряжение командира запасного кавалерийского полка.

О числе отправленных донести 21.7.1941.

Кировоградский облвоенком полковник Бычков

Начальник 1-й части ОВК, интендант 2 ранга Фрайман{7}

Варто додати, що згідно з наведеним вище приписом до Одеси вирушили 14 колишніх будьонівців на чолі з Л. Ковальовим та А. Семаком.^{8}

Віддаленість та специфіка розташування пункту призначення команд визначали засіб пересування. До Олександрії, наприклад, майбутні солдати прибували гужовим транспортом. У Кіровоград їх доставляли автівки, а вже до Дніпродзержинська чи Одеси доводилося добиратися пароплавом або ж залізницею.

«Першою ластівкою» воєнного призову судилося стати 50-річному слюсарю Олександрю Дорофійовичу Бутовичу. Двадцять третього червня 1941 року цей статечний чоловік був відряджений до 4 вагонної ділянки станції Помічна Одеської залізниці.^{9} Остання ж партія у числі 325-и осіб рушила з міста 1 серпня 1941 р. до села Бережинка Кіровоградського району для участі у допоміжних роботах на військовому аеродромі.^{10}

Зведені дані про хід мобілізації у Новогеоргіївському районі мають такий вигляд: {11}

23 червня 1941 року 1 м. Бельці 176 стр. дивізія

23 червня 1941 року 16 м. Орґеєв 643 корп.арт.полк 24 червня 1941 року 53 м. Олександрія 600стр.полк

24 червня 1941 року 212 м. Кіровоград 268 корп.арт.полк 24 червня 1941 року 1 м.Одеса, штаб ВО Відділ кадрів ВПС 24 червня 1941 року 40 м. Кіровоград 268 корп.арт.полк 24 червня 1941 року 23 м.

Кіровоград 48 стр.корпус

24 червня 1941 року 16 м. Кіровоград 253 окр.бат.зв'язку 24 червня 1941 року 20 м. Кіровоград 268 окр.сап.бат.

24 червня 1941 року 26(жінки) м. Кіровоград шпиталь №1192

25 червня 1941 року 13 (жінки) м. Знам'янка вет.шпиталь №468 26 червня 1941 року 123 (один м. Кіровоград 160 стаціонарні

відстав) авіамайстерні

27 червня 1941 року 25 м. Кіровоград 48окр.корп.

авіа ескадрилья

27 червня 1941 року 538 м. Олександрія 53 зап.стр.полк

27 червня 1941 року 122 м. Олександрія 170 зап.стр.полк

28 червня 1941 року 10 м. Одеса, штаб ВО окружні інтенд. курси 28 червня 1941 року 96 м. Кіровоград 268 артилер. полк 11 липня 1941року 1 м. Одеса Військово-морська база 12 липня 1941року 66 м. Олександрія Наказ обл. військ. комісара

6 липня 1941 року 274 м. Ананьїв 130 арм.зап.стр.полк 6 липня 1941року 1 м. Бельці штаб 176 стріл.дивізії 6 липня 1941року 51 м. Кіровоград 23-й дивізіон ППО 14 липня 1941року 3 м. Одеса військово-політ. курси 21 липня 1941року 1 м. Одеса військово-морська база 21 липня 1941року 2 с. Хатки 17-й стрілецький (Київської обл.) корпус

22 липня 1941року 14 м. Одеса запасний кавалерійський полк 22 липня 1941року 1 м. Одеса 136-й запасний стріл.полк

24 липня 1941року 55 м. Херсон зенітний артилер.полк 25 липня 1941року 350 Дніпродзержинський РВК,

«для полковника Калініна»

1 серпня 1941року 7 с. Бережинка 207-а рота зв'язку 1 серпня 1941року 17 с. Бережинка 447 батальйон аерод.обслугов.

1 серпня 1941року 2 с. Бережинка управління 107 авіабази 1 серпня 1941року 171 с. Бережинка 445 батальйон аерод.обслугов.

1 серпня 1941року 128 с. Бережинка 446 батальйон аерод.обслугов.

25 липня 1941року 46 Супровід партії коней до Кривого Рогу

Але не всі призовники потрапляли на фронт.

Так, колишня мешканка Новогеоргіївська Ганна Митрофанівна Зачешигрива згадує про прикрий епізод того жахливого літа.

На початку серпня Новогеоргіївським військкоматом була відправлена група мобілізованих мешканців міста та району. Згідно з розпорядженням ця військова команда пішки дісталася Кременчуцького мосту. Але переправитися на лівий берег Дніпра і вирушити в тил для подальшого направлення до військових частин ці люди не змогли: за наказом якогось урядовця-панікера міст вже злетів у повітря. На призовній ділянці, куди повернулися вкрай втомлені і роздратовані рекрути, у пустих коридорах наскрізний протяг ганяв недопалки, шматки недопалених службових паперів та інше канцелярське

сміття. Призовникам нічого іншого не залишалось, як розійтися по домівках. Ось так країна втратила кількох захисників, що виявилися без вини винуватими дезертирами.

Водночас з призовом до лав діючої армії проходило укомплектування воєнізованих новоутворень, що мали відвернути небезпеку диверсійної діяльності ворожих парашутистів. Зокрема, згідно з постановою РНК СРСР від 24.06.1941р. при Новогеоргіївському відділку НКДБ був створений винищувальний батальйон. До його складу увійшла 171 особа.^{12} Повідомляти керівництво батальйону про викид фашистського десанту мали т.зв. «групи сприяння», створені при кожній з 35 сільрад району. Загальна чисельність членів цих груп становила 525 особи.^{13} Керівниками призначалися представники радянського активу. Так, у с. Глинськ групою керував директор місцевої школи Олексій Юхимович Данько.

Нарешті, дати відсіч передовим частинам вермахту на вулицях міста мав батальйон народного ополчення. Цей підрозділ був сформований у кількості 1 тис. багнетів переважно з військовозобов'язаних запасу третьої категорії (чоловіки у віці 45-60 років)^{14}. Є всі підстави стверджувати, що створення цієї військово-територіальної одиниці мало виключно формально-декоративний характер: за своїми бойовими якостями ополченці не мали жодних шансів протистояти гітлерівським авангардним частинам. Адже на той час вермахт був однією з найкращих армій світу. Російський військовий історик М.Мягков змальовує психотип німецького солдата зразка 1941 року :»... в массе своей это был волевой, грамотный в военном отношении, хорошо вооруженный боец, имеющий опыт боевых действий и убежденный в своём превосходстве над противником».^{15} Мобілізація на театр військових дій найбільш працездатної частини населення висунула болючу проблему дефіциту трудових кадрів. Наближалася пора збору врожаю, і нестача робочих рук загрожувала обернутися колапсом всього районного господарства. Ситуацію, як і здебільшого по державі, врятували представниці жіночої статі. Вже наприкінці червня 1941 року 25 жінок влаштувалися трактористками до Новогеоргіївської та Глинської МТС. До того ж, при обох станціях було організовано термінові курси професійної перепідготовки. Гідною зміною призваних на військову службу новогеоргіївських робітників стали мешканки міста, зокрема 17 домогосподарок.^{16}

Тим часом вісті з заходу набували дедалі загрозливішого забарвлення. Поступово Новогеоргіївський район з найвіддаленішої території першого стратегічного ешелону перетворився на прифронтову зону. Третього липня 1941 року побачила світ директива ЦК КП(б)У та РНК УРСР, адресована секретарям обкомів партії та головам облвиконкомів, яка була інструкцією з евакуації худоби та майна колгоспів, МТС та радгоспів Правобережної України. Пропонувалося вжити наступних заходів:

- перегін тракторів на лівобережжя, знищення комбайнів та віялок;

- роздача на руки зернових фондів;

- переганяння великої рогатої худоби та кінського молодняка;

- забій свиней та свійської птиці колгоспних та радгоспних ферм.^{17} Згодом, 22 липня 1941 року до відома та виконання партійних та радянських керівників районів, що підлягали евакуації, надійшов циркуляр за підписом заступника Голови Державного Комітету Оборони В. Молотова. В цьому документі наводився текст постанови ДКО за № 239 : «Государственный Комитет Обораны обяывает руководителей партийных, советских и земельных органов районов, из которых производится эвакуация по решению Государственного Комитета Обораны или по приказу военного командования :

1. Уничтожают все посеы сахарной свеклы, кок-сагиза, льна-долгунца, конопли и других технических культур, произведенные колхозами, совхозами и другими государственными организациями, путем скашивания, скармливания и вытаптывания скотом и другими способами.

2. Из общественных или государственных посевов зерновых культур и картофеля передать остающимся колхозникам по полтора-два гектара на хазяйство. Всю остальную часть посевов зерновых культур и картофеля уничтожают путем скашивания в зеленом виде на фураж для нужд Красной Армии, скармливания и вытаптывания скотом, сжигания и тому подобное».^{18}

Про реальне виконання цієї програми на території Новогеоргіївського району збереглися лише поодинокі свідчення.

Цілком імовірно, що вдалося переправити обидві МТС. Такий висновок можна зробити, ознайомившись із текстом довідки наркомату землеробства УРСР від 18 лютого 1944 року. У документі стверджується, що в липні 1941 року із Кіровоградської області було вивезено майно 21 МТС.^{19} Враховуючи близькість до Дніпра, можна припустити благополучну евакуацію обох районних станцій.

Переганяння худоби на територію Полтавщини також мало місце, про що свідчать спогади мешканців району. Так, жителька села Золотарівки Ярина Ісаївна Дементієва особисто брала участь у рятуванні колгоспних корів. (Пізніше, при німцях, за цей вчинок вона була позбавлена трудовнів).^{20} Видачу хліба колгоспникам опосередковано підтверджував секретар підпільного обкому М.Скирда під час бесіди із завідувачим інформаційним сектором відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б) У І. Слиньком.^{21} Водночас йшла евакуація мирного населення. Очевидець згадує: «З наближенням німців серед громадян наростала паніка. Багато сімей комуністів і євреїв прагнули якомога швидше залишити свої оселі. Всі добре знали про ставлення фашистів до цих категорій людей. Не оминула евакуація й нашу сім'ю. Перед від'їздом на фронт батько наголошував, що в разі необхідності евакуюватись нам допоможуть. Він про це домовився з партійним керівництвом міста. Нас мали забезпечити необхідним транспортом. Та сталося не так, недарма кажуть: обіцянки-цяцянки. Коли справа дійшла до евакуації, про нас забули. Керівній еліті було не до нас: поспішали самі зі своїми сім'ями залишити місто».^{22}

А втім, тих, кому пощастило вирватися із приреченого міста, чекало переважно напівжебрацьке існування. Так, досита скуштувати гіркого чужинського хліба довелося родині колишнього секретаря райкому, старшого лейтенанта Червоної Армії А.Біленького. Донька офіцера, Лідія Андріївна Макей, згадувала: «Доля закинула нашу родину з окупованого Табурища аж у Киргизію в місто Джамал-Абад. Чотири роки ми жили серед киргизів й узбеків. Мати ходила працювати в їхній колгосп, завжди брала з собою один і той же шматок сала. Більше сала в нас не було. І коли ми, діти, запитали, чому вона сама його не їсть, то вона відповіла: «Цим салом я захищаюсь від хуліганів. Коли вони по дорозі починають мене переслідувати, я витягаю шматок сала і ніби починаю його їсти. Вони дуже боялися сала, самі ніколи не їли і зразу ж полишали мене».^{23} Одними з останніх вислизнули з лещат оточення вихованці чотирьох дитячих будинків Новогеоргіївська. Бідолашним дітяхам довелося переправлятися під зливою бомб, що сипалися з пануючих у безхмарному серпневому небі «юнкерсів». Тільки вихованці д/б № 3 (директор П.П.Лебедев) без втрат дісталися рятівного лівобережного суходолу. У рятуванні десятків дитячих життів велика заслуга вихователів Г.Д.Сергеті, М.І.Радченко, П.М.Кушнір, О.М.Сідненко, О.М.Леонової. Після довгої мандрівки діти та вихователі знайшли притулок у приміщенні школи селища Павловська Очерського району Пермської обл. Тут, на далекому Приураллі, маленькі вигнанці чекали звістку про перемогу.

Мине багато років і вони дізнаються про те, як менш ніж через добу з часу їх від'їзду під несамовитий гавкіт собак, в ореолі піднятої колесами мотоциклів куряви на вуличках міста з'явилися чужі люди в зеленкувато-сірій військовій уніформі.

Появі окупантів у Новогеоргіївську передували події, що розгорнулися перед цим за дві сотні кілометрів на захід, під Уманню. В 20-х числах липня ударне угруповування німців у складі 16 танкової та 16 мотопіхотної дивізій першої танкової групи генерала Е.Клейста, прорвавши фронт в районі Бердичева, ринуло по тилах 6 та 12 радянських армій. Зустрічним ударом частин 17 армії генерала К. фон Штюльпнагеля десятки тисяч радянських солдатів були наче ножем відрізані від Дніпра. Щоб полегшити вихід з пастки «групи Понедєліна» (таку назву отримали залишки гинучих дивізій) тільки-но прибула із Харківського військового округу 223-а стрілецька дивізія генерал-майора хімічних військ Ф.Г.Філіппова^{24} отримала наказ нанести удар у напрямку Новомиргород - Звенигородка. Командуючий Південним фронтом генерал армії І.Тюленев не міг не знати, в якому жалюгідному стані перебуває цей необстріляний новоспечений підрозділ.. Ось уривок з оперативного документу: «Дивізія не укомплектована личным составом и полностью не вооружена. Не хватает:

комначсостава - 208 чел.

младшего начсостава - 341 чел.

конского состава - 161 лошадь,

матчасть : 59 орудий разных калибров;

78 минометов;

221 ручной пулемет;

седел, уздечек, упряжи и повозок.

Совершенно не имеет средств связи (проводами, телефонных аппаратов). Стереотруб, панорам, буселей.» {25}

Досвідчений командир, учасник громадянської війни, Тюленев свідомо кинув у бій кілька тисяч майже непідготовлених людей, оскільки ввірений йому фронт тріщав по швах.

На світанку 2-го серпня 1941-го року бойові порядки дивізії були атаковані 103-м та 108-м піхотними полками противника, підтриманими 40-м розвідувальним батальйоном. Трагічні події під Новомиргородом знайшли висвітлення у щоденниковому записі начальника гітлерівського Генерального Штабу Ф.Гальдера від 3 серпня 1941 року : «Поблизу Кіровограда росіяни кинули в контратаку одну з нових дивізій, що були помічені нашою авіарозвідкою. Контратаку було відбито.» {26}. Сучасний російський військовий історик, у свою чергу, резюмує: «Представити себе на місці солдат и офицеров 223-й дивизии просто страшно. Соединение было сформировано наспех, вооружено собранным с бору по сосенке на складах Харьковского военного округа оружием. Состояла дивизия из необстрелянных, плохо обученных людей, еще вчера стоявших у станка или работавших в поле. И вот после нескольких дней в теплушках и утомительного марша по раскисшим дорогам эти люди попадают под сташный удар авиации, танков и мотопехоты, вооруженной орудиями калибром до 210 мм». {27} Ціною тяжких втрат бійцям та офіцерам дивізії вдалося майже на добу затримати 14-у танкову дивізію генерал-майора Ф.Кюна, що просувалася у напрямку до Кіровограда. Наступного дня з метою розслідування обставин прориву позицій у діючу армію виїхала комісія штаба фронту на чолі з членом Військової Ради Бородінін та заступником начальника штаба фронту генералом Харитоновим. Командиру та комісару розгромленої дивізії дісталася невдячна роль «цапів-відбувайлів». {28} Проте розстріл двох безталанних генералів , що відбувся 6 серпня 1941 року, врятувати становище не міг. Після героїчних кількатижневих боїв «група Понеділіна» була знищена. Вийшовши на оперативний простір, дивізії групи Клейста рушили на південь (Первомайськ-Херсон), на схід (Кіровоград-Кривий Ріг) й на південний схід(Кременчук-Запоріжжя). {29} Саме у другому та третьому напрямках просувалися, не зустрічаючи серйозного супротиву, передові частини 14-ої та 13-ої танкових дивізій III-го моторизованого корпусу генерала танкових військ Е.фон Макензена. У технічному відношенні ці підрозділи являли досить потужні ударні угруповання, що підтверджують дані таблиці. {30}

Дивізія	Танки Pz II	Танки Pz III 37 мм.гармат	Танки Pz III 50 мм.гармат	Танки Pz IV	Командирські танки	Всього
13-а танкова	45	27	44	20	13	149
14-а танкова	45	15	56	20	11	197

Внаслідок двох обхідних зустрічних ударів територія Новогеорґіївського району була затиснута у «кліщі». 6 серпня 1941 року передові частини 14-ої танкової дивізії зайняли села Ревівка та Табурище. У той же час авангарди 13-ої танкової дивізії генерал-майора В.Дюверта, як ніж крізь масло, пройшли

територію Чигиринщини і увірвалися до північно-західних сел краю. Падіння райцентру стало лише питанням часу. Оперативна ситуація напередодні зайняття гітлерівцями Новогеоргіївська відображена у документі, що наводиться :{31}

**Донесение
штаба главного командования
Юго-Западной направления
в Оперативное управление
Генерального штаба
о принятых мерах
по усилению обороны р. Днепр
в районе Кременчуг
(6 августа 1941 г.¹)**

Особо секретно

Начальнику Оперативного управления

6.8 в 20.00 танковые группы противника проникли район Кременчуг. До 20 танков отмечены Андрусовка (35 км зап. Кременчуг), 2-3 танка Онуфриевка (20 км южнее Кременчуг).

Для усиления обороны берега Днепра участке Градижск, Кременчуг, Кишеньки распоряжением главкома из Лубны перебрасывается 297 стр. дивизия, из Полтава – Тракторное училище.

**Начальник штаба ЮЗН
Покровский**

Вперше питання про можливу окупацію края виникло 4 серпня. Під час телефонної розмови з командуванням Південно-Західного фронту Й.В.Сталін наголосив на необхідності створення оборонної лінії Херсон - Кривий Ріг – Кременчук - течія Дніпра. Тим самим Верховний Головнокомандувач ставив під сумнів здатність протистояти гітлерівцям на території Кіровоградськ

ої області.{32}

Станом на 10 липня 1941 р. поділ між Південно-Західним та Південним фронтами проходив вздовж лінії Кременчук-Вінниця-Коломия, тим самим перетинаючи Новогеоргіївщину із сходу на захід. {33} Більша частина району входила до поясу відповідальності Південного фронту. Двадцять сьомого липня 1941 року під егідою Військово-польового будівництва № 9 розпочалися масштабні інженерні роботи по зведенню протитанкових ровів та укриттів на ділянці Новогеоргіївськ - Тясмин - с. Андрусівка - с. Стецівка.{34}

Кураторські обов'язки покладалися на керманіча Новогеоргіївського військкомату майора Буєвича. Протягом 27 липня - 1 серпня 1941 року до сіл Григорівка, Захарівка, Подорожнє, Мала Андрусівка, Велика Андрусівка, Семигір'я та Оврахове у супроводі політруків вирушили дев'ять команд трудармійців загальною чисельністю понад тисячу осіб.^{35} У переважній кількості це були військовозобов'язані мешканці Чигиринщини, приписані до Новогеоргіївського РВК за проханням майора Буєвича. Забезпечення команд харчами, житлом та реманентом було поставлено за обов'язок головам відповідних сільських рад. Згідно з задумом командування облаштовані укріплення мали перекрити шлях німецьким танковим колонам до Дніпра на кременчуцькому напрямку. Закінчення першої серії робіт планувалося на 6 серпня 1941 р. За іронією долі саме цього дня гітлерівська мотопіхота увійшла до Ревівки та Табурища.

Згодом розпочалися страти колишніх радянських активістів.

Щодо ж Новогеоргіївська, переддень окупації задалегідь приреченого міста достоту змальований у рукописних спогадах свідка окупації, мешканця м.Світловодська Івана Андрійовича Артем'єва. Напередодні війни він влаштувався на посаду помічника старшого землевпорядника. Одного серпневого дня, як згадував Іван Андрійович -«...мене та деяких моїх колег викликав до себе у кабінет заврайзо Чередниченко і оголосив, щоб ми отримали у бухгалтерії загальний банківський чек на одержання повного грошового розрахунку і разом у бухгалтерії взяли список з розрахунком, кому з нас скільки одержати, після чого повинні були вирушити до військкомату для отримання приписного свідоцтва (військкомат знаходився у с. Ревівка); ми зобов'язувалися мати при собі все необхідне, а хто вважав за доцільне евакуювати свою родину, після одержання зарплати могли підійти до райзо, де будуть чекати запряжки коней із колгоспів. У 12 годин пополудні ми підішли до банку, але установу було зачинено, дуже довго чекали її відкриття і приблизно о 15-й годині хтось з перехожих зазирнув у двір (на той час вхід до банку був з двору) і спитав, чого ми вичікуємо, коли ж ми йому відповіли, він обурився і повідомив, що банк вже евакуювався і там нікого немає. Після цього я пішов до крамниці, щоб купити у дорогу махорки, але найближчий магазин вже був розграбований, коли ж дійшов до наступних двох крамниць, вони виявилися в такому ж становищі.^{36} Я вирішив піти до райзо, щоб узяти упряж коней для евакуації сім'ї, але коли прийшов туди то знайшов у скверику пару волів без упряжки. Я вирішив йти додому, а потім у Ревівку. Вдома мені приготували необхідні речі та харчі у дорогу, і після прощання з домочадцями я вирушив до Ревівки. Але діставшись лікарні (на цей час це будинок відпочинку у с. Нагірнє), ми зустріли групу людей, що бігли з Ревівки, які й повідомили, що в селі вже німці і треба щось міркувати. Повертаючись, на площі ім. Г.І. Петровського, ми зустріли бійця з місцевого ополчення, він нам казав, щоб ми нікуди з домівок не виходили, а коли німці підійдуть до Новогеоргіївська, ми, тобто ополчення, дамо бій і разом підемо на прорив до наших, тому наше завдання полягає в тому, щоб прислухатися до пострілів і як тільки розпочнеться стрілянина, негайно бігти на постріли. То ж, я увесь вечір та ніч не спав, а приблизно о третій годині опівночі почув гудіння автомашин і не міг зрозуміти причину. А вранці я дізнався, що німці окупували Ново-Георгіївськ...Під кінець дня (7-го серпня 1941 р. - В.С.) мене у городі розшукала дружина і повідомила, що німці поки нікого не чіпають, а порозвішували по місту оголошення, щоб протягом трьох днів всі були на своїх робочих місцях, у противному разі - розстріл, а потім перерахована решта пунктів, за невиконання яких також погрожувалося розстрілом.»^{37} Такою залишилася у пам'яті жителів тихого провінційного Новогеоргіївська перша доба 848-денного нацистського ярма. Залишається додати, що окрім Новогеоргіївська 7 серпня 1941 року стало чорною датою в історії таких українських міст, сіл і містечок, як Коростень (Житомирщина), Новгородка (Кіровоградська область), Братське (Миколаївщина), Ананьїв, Балегоцулове, Гросулове, Жовтень, Червоні Вікна (Одеська область).^{38}

У вже цитованому щоденникові Ф.Гальдера ситуація на фронті групи армій «Південь» станом на 7 серпня 1941 року змальовується таким чином : «Перша танкова група посилила рубіж вздовж Бугу за рахунок 9-ої танкової дивізії. В цілому наші війська просуваються згідно планові, зустрічаючи лише незначний опір супротивника». ^{39}

ЧАСТИНА ДРУГА

(маловідомі сторінки гітлерівської окупації краю)

Протягом другої та третьої декад серпня 1941 року територія Новогеорґіївського району стала базовим місцем відпочинку та перегруповання гітлерівських військ. Водночас відбувалася підготовка до форсування р. Дніпра в районі с. Деріївки. В ніч на 30 серпня 1941 року 902-а команда штурмових човнів зайняла плацдарм на лівому березі річки. З виходом на нього основних гітлерівських сил 37-а кавалерійська дивізія полковника Г.Ротенберга та 297-а стрілецька дивізія полковника Г.Афанасьєва, які захищали суміжні з Новогеорґіївщиною лівобережної території, вимушені були відступити вглиб Полтавської області.^{40} Надії краян на швидке визволення остаточно згасли. Перші місяці перебування непроханих гостей запам'яталися краянам безсоромним відбиранням харчів на потреби «непереможної армії» великого фюрера». Спогади свідка окупації, жителя с. Павлиш Ф. Лимонченка, змальовують типову для тих днів картину: «Німецькі солдати-фронтвики забирали курей, сало, молоко, яйця і все, що можна було з'їсти, випити або покласти у солдатський ранець. Тилові війська забирали все те, що не змогли забрати фронтвики, а саме худобу, хліб, сіно, овочі, фрукти, одяг, взуття тощо. Навіть паркани знімали для огорожі табору військовополонених».^{41}

Фактично весь колгоспний врожай 1941-го року, привласнений селянами за потурання районного комуністичного керівництва, було відібрано гітлерівцями. Саме ця обставина спричинила голодну зиму 1941/42 років. Чимала заслуга в успішному проведенні «продрозкладки на нацистський штаб»

належала кільком місцевим лакизам, які хлібом-сіллю зустрічали запилених вуличною курявою ворожих мотоциклістів. До того ж, саме намагання цих людей за будь-яку ціну вислужитися перед завойовниками призвело до загибелі колишніх працівників радянських установ. Результатом «чистки» стало поголовне винищення переважної більшості місцевих підпільних груп, зокрема й тієї, що мала діяти на території с. Микільське (керівник - колишній голова колгоспу Данило Ломанов). Страти відбувалися в райцентрі, поблизу артілі ім. С.М. Кірова. Тіла повішених, що залишалися на шибеницях кілька днів для нагання страху, надавали майдану моторошного вигляду. Загальна кількість комуністів, зрадчених своїми ж земляками, становить близько ста осіб. Серед жертв терору були досить знані люди : голови колгоспів Андрій Мар'янов, Федот Менделенко, Пантелій Сироїжко; голова Калабароцької сільської ради Григорій Рябовол, секретар партійної організації артілі «Більшовик» Семен Холодінен, директор Глинської МТС В.Ф.Коруц та ін.^{42} Інколи розправи відбувалися на місцях, причому обов'язки катів виконували односельці убієних (с.Талова Балка).^{43} Стрекит автоматних черг та передсмертне хрипіння повішених служили жахливим акомпанементом для ідеологічного одурення населення, що розгорталося на той час. На мітингах, санкціонованих командуванням 17-ої армії, промовці у есесівській

уніформі намагалися утовкмачити в свідомість слухачів такі нехитрі постулати:

- 1.Гітлер розподілить землю поміж селянами.
- 2.Гітлер відправив на Україну тисячу вагонів продовольства, мануфактури, взуття.
- 3.Німцям не потрібні український хліб, м'ясо, масло, все це є у Німеччині.
- 4.У Німеччині немає бідності, там усі люди заможні.
- 5.Мета приходу гітлерівців - визволення України від Москви.
- 6.Згодом німці створять самостійну українську державу.
7. Між українцями та німцями давні дружні стосунки.^{44}

Червоною ниткою через ці декларації проходила осторога про жорстокі кари у випадку посягання на життя бодай одного німецького солдата (розстріл всіх чоловіків та спалення села).^{45}

Очевидно, ця примітивна демагогія мала певний успіх. З відправленням регулярних військових частин на схід протягом досить нетривалого часу було створено мережу органів адміністративно-господарчого управління та охоронної служби. Укомплектування їх проходило за рахунок виключно жителів міста та району. Ці доморощені інституції стали справно працюючими коліщатками та гвинтиками у бездоганно налагодженому владному механізмові. Зупинимося коротко на основних принципах створення місцевого апарату окупаційної адміністрації. Стрижнем розбудови системи управління у окупованих радянських республіках стала перевірена часом вертикальна піраміда з прогресуючим розгалуженням відповідно до ступеню сходження владної ланки. Територія колишньої Кіровоградської області УРСР ввійшла до складу генерального округу «Миколаїв» - одного з шести адміністративно-окупаційних утворень, підпорядкованих особисто голові рейхскомісаріату «Україна» Еріху Коху.^{46} Прикметник «колишня» вжито не випадково. Залишивши недоторканими первинні радянські територіальні одиниці - райони, нацисти геть чисто викоринили старий обласний розподіл, запровадивши географічне рокирування у вигляді нових територіально-управлінських одиниць - гебітів (округів). Новогеоргіївський район разом з Олександрійським, Знаменським, Онуфріївським та Крюківським утворили Олександрійський гебіт на чолі з підполковником Ульмансом. В руках цього есесівського урядовця була зосереджена вся адміністративна, військова та господарча влада в межах регіону. З перших днів перебування на посаді гебітскомісар розгорнув воістину кипучу діяльність. Лише протягом терміну з 11 квітня по 13 червня 1942 року Ульманс завізував 52 постанови, що мали силу закону в останній інстанції. Про широчінь кругозору олександрійського «губернатора» свідчать назви директив: „Про дитячі садки», «Про податок на собак», «Про введення комендантської години», «Про хлорове вапно», «Про плетені кошики», «Про добування торфу», «Про постачання сіллю» і т.д.^{47}

Загальна тональність циркулярів яскраво відображена у наведеному нижче документі:

3 січня 1942р.

ОГОЛОШЕННЯ

Населенню районів Олександрійського, Знаменського, Новогеоргіївського, Онуфріївського в останній раз пропонується:

ВСЮ ЗБРОЮ І АМУНІЦІЮ

(вогнестрільну і холодну зброю, також мисливські рушниці) найпізніше ДО 20 СІЧНЯ 1942 р.

здати місцевому районному сільськогосподарському комендантові. В Олександрійському районі здача проводиться у мене. Хто після цього терміну везтиме зброю або матиме її у себе,

БУДЕ ПОКАРАНИЙ СМЕРТЮ!

Така ж кара буде тому, хто знатиме, що хто-небудь має зброю або амуніцію, або тримає їх захованими і зловмисно про це не повідомляє

Олександрія, 3 січня 1942р. Підполковник Ульманс.^{48}

(Така ж лиха доля чекала т.зв. «ринкових спекулянтів», про дії яких на кшталт вимоги вищих цін або затримки товарів громадяни зобов'язувалися повідомляти відозвою від 20.07.42р.)

Безпосередній контроль за впровадженням в життя вказівок та розпоряджень гебітскомісара на теренах Новогеоргіївщини покладался на районну управу-допоміжний адміністративний орган, створений восени 1941 року. До її керівного складу входили

- голова (Шевченко),

- секретар (Скрипник),

- заступник голови (Работін),

- голова міської управи Новогеоргіївська (Грибовський),
- зав. відділом народної освіти (Кузьменко),
- зав. земельним відділом (Одинцов),
- зав. відділом охорони здоров'я (Бурденко),
- зав. відділом зв'язку (Кожуховський),
- зав. відділом благоустрою (Коссов),
- зав. фінансовим відділом (Капленко),
- керівник служби порядку (Правосудько).

Сутність одного з перших завдань, що постали перед її членами, викладена у наступному документі :

Українська Новогеоргіївська

Районова Управа

25 / XI - 1941 року До старост сіл Золотарівки, Глинськ, Миронівка, Іванківці, Табурище та Горуправі.

№ 22 м.Новогеоргіївськ

Кіровоградської області Нижче цього посилається Вам копія розпорядження Німецького командування від 24 / XI 1941 року про оборудовання квартир для Німецьких військ, для виконання згідно вказівок даних на районській нараді старост від 24 / XI - 1941 року.

Федьдскомендатура

14 - го ноября 1941 р.

Районовому старості м.Новогеоргіївська

Староста району повинен негайно, зо всією енергією, прийняти всі міроприємства для того щоб привести в порядок зимові приміщення (притулки) для Німецьких військ, відремонтувати їх і забезпечити всім необхідним для потреб.

До необхідних потреб належать правильне їх забезпечення водою, освітлювальним устаткуванням, печами і достатнім постачанням водою, а також селам / громадам особливо треба потурбуватися про запаси палива. Також одною з немаловажливих потреб з'являється встаткування зимових притулків для Германських військ. Для цього необхідний збір будівельних матеріалів всіх видів з пошкоджених зруйнованих будинків і фабрик і т.п. наприклад : вікна, двері, дошки, балки, цегла, і т. ін. Здобутий матеріал скласти і зберегти для визначеної мети.

Відповідні міроприємства треба застосувати і до заготовки палива, як вугілля і дрова. Районовий староста і бургомістри (сільські старости) разом з своїми керуючими співробітниками особисто відповідають за найскоріше переведення цих підприємств і також відповідають за охорону зібраних матеріалів і палива від розкрадання їх мешканцями. Витрати на устаткування зимових приміщень і на запаси палива повинні нести села (громади). Районовому старості треба дати пояснення всім бургомістрам (старостам села) свого району і примусити їх, щоб крім районного центру також і в останніх найбільших центрах району були устатковані на підставі вищезазначеної директиви зимові приміщення для Німецьких військ.

По дорученню фельдкоменданта

Др. ПЕНЗЕЛЬ

Інспектор військ управління
Голова Новогеоргіївської
Районової Управи /ШЕВЧЕНКО/
Секретар Райуправи /СКРИПНИК/

Оголошено для відома та виконання Члену Міськ Управи
зав. відділу благоустрою Косову П.І.

27/11-41 Чижов /підпис/ {49}

Повноваження управи обмежувалися вирішенням поточних господарських питань, про що свідчать протоколи засідань райуправи. Зокрема порядок денний засідання від 7 лютого 1942 року передбачав обговорення наступних проблем:

- а) підготовка до весняної посівної кампанії,
- б) робота шкіл району,
- в) боротьба з захворюваннями населення,
- г) приєднання Картамишівської сільуправи до Глинської сільуправи,
- д) організація фізіотерапевтичного кабінету при поліклініці,
- є) збудування льодорізів тясминського мосту. {50}

Ефективність управи як органа виконавчої влади була можлива лише за умови тісного взаємозв'язку з 33-ма сільськими управами - низовими адміністративними осередками, створеними за образом і подобою радянських сільських рад.

Опинившись у фокусі перетину інтересів ворогуючих сил (гітлерівців та прорадянськи налаштованих партизанів), старости перетворилися на ключові постаті у тодішньому селі. Відоме прислів'я «під молотом на ковадлі» якнайкраще характеризує соціальний статус голови сільуправи. Наділений одіозними фіскально-охоронними функціями (затримання чужинців, забезпечення гарного стану шляхів сполучення, агітаційна робота з населенням, негласний нагляд за колишніми радянськими військовослужбовцями), сільський староста був для односельців цепним собакою поневолювачів. Текст одного з підкидних листів пропонується читацькій увазі (подано на мові оригіналу)

« Тов. староста с. Свиново-Павловка!

От имени подпольной политической организации «Набат» предупреждаем вас о том, что вы целиком и полностью отвечаете за сбережение: людей, хлеба и скота. Недалек тот час, когда вы должны дать ответ за своё руководство. Если вы будете делать все на благо народа и в ущерб гитлеровским бандитам, то мы гарантируем вам полную безопасность в будущем, и никто не тронет даже волоса с вашей головы. Если же вы будете идти против народа и делать своё чёрное дело гитлеровского наёмника, то не только вы, а ваши родственники понесут самую суровую кару перед народом и нашей организацией. Желаем вам успеха в работе против немцев и их агентуры. Смерть фашистам и всем кто помогает им!

Этот документ храните. Он будет вам нужен.

Комитет организации «Набат». {51} Виконання старостами службових обов'язків було, без перебільшення, перманентним іспитом для їхніх вольових та моральних якостей. Істинною перевіркою на твердість вдачі старост можна назвати розв'язання неминучих у замкнутому сільському

середовищі соціально-побутових конфліктів з подальшим їх відбиттям у документах відповідного формату. Постанови райуправи, складені на підставі поданих старостами актів, дають змогу робити висновок про доволі одноманітний арсенал репресивних санкцій, які застосовувалися до порушників трудової дисципліни та громадського спокою. Покарання являли собою виплату грошової пені (наприклад, мешканки с. Калабарок В.Лисенко, Г.Овчаренко, Т.Михайлик були оштрафовані на сто карбованців кожна за відмову від роботи без поважних причин;^{52} жителька того ж села П.Лисенко позбулася тієї ж суми за неявку по виклику до сільської управи у службових справах державного значення^{53}) або перебування на примусових роботах терміном до 2 тижнів (працівники гончарної артілі Ф.Герасимов, Г.Сильверстов, Г.Петров за крадіжку сіна у с.Ревівка^{54}, мешканець с.Захарівка Б.Діброва за відмову працювати та лайку нецензурними словами старости громадського двору № 55 ^{55}). Не може не викликати мимовільної посмішки розгляд справи мешканця с.Пеньківка В.Гриника, який був спійманий на гарячому під час крадіжки кавунів на громадському баштані. Злодій-невдаха спересердя добряче відлущував вартівника, за що й поплатився ... 150-ма карбованцями^{56}. Проте, близькість до владних кіл зовсім не гарантувала самим старостам недоторканості у разі зловживання службовим становищем. Ось текст постанови № 123 Новогеоргіївської районної управи від 18.12.1942 року (подається з невеликими скороченнями): «Шеф Новогеоргіївського району, розглянувши матеріали Захарівської Сельуправи від 15.12.42 р. на старосту громадського двору № 54 Хорленка, який свавільно розпочав розорювати бувший Сельський клуб, зірвав поли, сцену і т.п., чим призвів до збитків державне майно на 1200 карб., а тому

ПОСТАНОВИВ:

1. За свавільне руйнування Сельського клубу - оштрафувати старосту громадського двору № 54 Захарівської Сельуправи ХОРЛЕНКО в двісті / 200 / карб, на користь райбюджету.
2. Зобов'язати Хорленко відремонтувати зруйнований сельський клуб за свій рахунок негайно...
4. Попередити старосту Хорленка, що в разі він і надалі буде займатися руйнуванням сельського клубу, то він буде притягнений до суворої відповідальності.”^{57}

А втім, грошові штрафи та примусова праця були квіточками у порівнянні з масовою конфіскацією селянських корів, що відбулася влітку 1942-го. Згідно з розпорядженнями окупаційної адміністрації, селяни мали здавати фіксовану кількість літрів молока на закупівельні пункти місцевого маслозаводу за вкрай низькими цінами. Із зрозумілих причин подібні гешефти зовсім не приваблювали населення, і лише загроза штрафів змушувала йти на поступки. Сумні приклади у сусідніх селах (зокрема, у Федірках, де за поданням старости Осадчого було оштрафовано 14 селян)^{58} були непоодинокими.

У разі подальшого саботажу поставок розміри штрафів зростали вдвічі і становили 100 карбованців. Напруга, що виникла, досягла апогею у серпні 1942 року. Поштоухом до «молочної драми» став наказ гітлерівського артскоменданта Ф.Майєра про підвищення норм здачі молока до 350 літрів з кожної корови протягом III квартала. Зрив плану автоматично призводив до дуже неприємної розмови з гебітскомісаром. Тому зовсім не дивним вважається рішення шефа району Шевченка про примусове вилучення корів із індивідуальних господарств у разі невиконання діючих норм. Протягом нетривалого часу своїх годувальниць позбулася мешканці сіл Калантаєво (реквізовано 25 корів)^{59}, Мала Андрусівка (24 корови)^{60}, Іванківці(20 корів)^{61} Пеньківка (20 корів)^{62}, Янів (37 корів)^{63}, Арсенівка (28 корів)^{64}, Ревівка (12 корів)^{65} тощо.

Драконівські заходи, ініційовані переляканими не на жарт чиновниками, далися взнаки - наприкінці означеного терміну від облікованих 6.211тис. корів було одержано аж 2 млн. 878 тис.250 літрів молока,^{66} тобто на 32 % більше запланованого. Годі й казати, що свою частку у перевиконання плану внесли старости, на яких лежав тягар персональної відповідальності за своєчасне і повне виконання односельцями розпоряджень керівних інстанцій.

У зв'язку з цим не можна обминути наскрізне питання організації праці селян та розмірів податків, якими вони обкладалися.

Зміни майже не зачепили колгоспної системи, що досі існувала, за винятком самої назви. Звична абревіатура «колгосп» змінилася на більш нейтральне словосполучення «громадський двір»^{67} (лютий 1942 р.) Очілниками новостворених господарств були старости, своєрідним кодексом для яких слугували положення документу, що друкується :

В К А З І В К И

для Провідника колишнього Колгоспу

1. Провідниче. На тебе спадає відповідальність за лад у веденні Твого підприємства, а в першу чергу відповідальність за повне зібрання урожаю.
2. Машини, що полишалися в селі або околиці, треба звести в одне місце і по можливості починити їх та зробити знову придатними до роботи. Тому, що машин не вистачає, мусиш подбати, щоб люде мали коси й серпи.
3. Всі давнішні колгоспники, їх жінки та діти зобов'язані працювати на спільних нивах. Признач доглядачів, але лише стільки, скільки необхідно потрібно, передовсім для підростаючої молоді. У Твоїм селі не має ніхто права лишатись без роботи.
4. Тому що машин та клунь мало, зкошене збіжжя треба зложити у копиці на полі. Німецьке правительство допоможе його вимолотити.
5. Скотину, яка ходить без догляду, Ти мусиш взяти під опіку.
6. Робочу скотину, яку вже розібрали поодинокі селяни, треба повернути спільному підприємству. Колгоспна молошна худоба, свині та птиця, котрі вже розділено поміж селянами, може у них лишатися. Але вони зобов'язані добре за неї дбати, поки не наступило остаточне розділення. Коли при остаточному поділові скотину у селянина взяли б знову, то він дістане за неї повну грошову ціну.
7. Поясни Твоїм співпрацівникам, що всякий саботаж карається смертю.
8. Німецьке правительство забезпечить українським селянам та хліборобам, коли вони пильно працюватимуть, кращу будучність. Воно буде платити за доставлене до місцевої німецької влади збіжжя набагато кращі ціни, як бувший радянський режим. Всім пильним в роботі селянам і робітникам буде змога набути на власність дім і землю.

Головнокомандуючий Німецької Армії {68}

Суттєвих змін зазнав принцип оплати згідно з трудоднями. На початку вересня 1941 року розрахунок проводився або зерном (1,8 кг., включаючи не більше як 100 гр. соняшникового насіння) або готівкою (1 крб.24 коп.)^{69} Розбудова громадськодвірської агросистеми сприяла встановленню чітких, менш демократичних тарифів. Починаючи з кінця січня 1942 року, за 16-годинний робочий день селяни отримувала 300 гр. зернових відходів^{70} За іншим джерелом, 15 виходів на роботи коштували 7кг. зерна.^{71}

З істинно німецькою пунктуальністю було встановлено граничну місячну норму споживання хліба: 10 кг. зерна на дорослу людину, 5кг. на дитину менш ніж 14 років.^{72}

Продукти, зароблені або придбані внаслідок обміну понад встановлений мінімум, підлягали безумовній здачі (на заготівельні пункти за готові гроші). Обсяг обов'язкових поставок на потреби держави становив:

- від кожної корови в день не менше 1,5 л. (до серпня 1942 р.);
- від кожної курки -несучки 40 яєць на рік (з індивідуальних господарств);

- 70 яєць на рік (з птахоферм)^{73}.

Своєрідні посередники між виробниками та окупантами - заготівельні пункти - знаходилися під юрисдикцією районного торговельно-закупівельного управління (кер. Перелигін). Користуючись нагодою, ці аграрно-комерційні структури ретельно стригли купони.

Про це красномовно свідчать розцінки, подані Новогеоргіївською районною конторою заготхудоби:

(у карбованцях за центнер) ^{74}

Категорія	Ціни закупівельні	Ціни роздрібні для в/ч	Ціни роздрібні для цивільного населення
Велика рогата худоба -жирної вгодованості -середньої вгодованості	180	410	210
	120	350	150
Свині сильної вгодованості	300	500	
Вівці -жирної вгодованості -середньої вгодованості	175	375	
	120	320	

За бажанням селян, розрахунок, окрім готівкового, міг бути «пунктованим» і стосувався т.зв. товарів підвищеного попиту (сіль, сірники, керосин). За рахунок зданої продукції можна було отримати певну кількість «пунктів» - умовних одиниць, сума яких була еквівалентом визначеної кількості дефіцитного товару. Наприклад, 1 кг. солі можна було отримати в обмін на 100 літрів молока або 5 кг.меду.^{75}

З огляду на вже згадувані мітингові запевняння про вагони харчів та історичну дружбу двох народів не інакше як відвертим блюзнірством можна назвати «платіж подяки» за нібито визволення від «більшовицького ярма». Кожен громадський двір зобов'язувався щорічно у добровільно-примусовому порядку виділяти із своїх засіків 3 центнери м'яса, 720 літрів молока та 4 центнери картоплі, які йшли на потреби діючої армії.

Картина матеріального становища пересічного сільського мешканця Новогеоргіївщини буде неповною без згадки про щорічно стягувані податки за посів (800 крб.) за утримання корови (500 крб.), за наявність у дворі собаки (300 крб.)^{76}

До речі, запроваджена окупантами податкова система мало чим відрізнялася від своєї довоєнної попередниці. Згідно з документами Державного архіву Кіровоградської області, станом на 21 червня 1941 року із громадян міста та району збиралися як державні, так і місцеві податки. До державних відносилися:

податок з обігу суспільного господарства;

податок з обігу торгівельних підприємств;

відрахування від заготівель;

податок з нетоварових операцій;

прибутковий податок з підприємств суспільного господарства;

плата за деревину у державних лісах.^{77}

Місцеві податки стягувалися таким чином:

по місту;

прибутковий (з робітників, службовців, некооперованих кустарів, приватних осіб);

культзбір (з робітників, службовців, некооперованих кустарів, приватних осіб);

земельна рента (з приватних осіб, організацій та установ);

податок з будівель (з приватних осіб, організацій та установ);

податок з корів;

- податок з транспорту.

НА СЕЛІ

- сільськогосподарський податок;

- сільський культзбір;

- податок на корів;

- земельна рента та податок з будівель;

- прибутковий податок з колгоспів.^{78}

Протягом перехідного періоду (серпень-грудень 1941 року) податковий тягар був відсутній взагалі. Перебування у зоні ближнього оперативного тилу вермахту і без того вкрай ускладнило життя обивателів (внаслідок безсистемного грабунку з боку спочатку авангардних частин, а потім інтендантських служб першого стратегічного ешелону). Починаючи з 1 лютого 1942 року, Новогеоргіївською районовою управою було вжито таких заходів у податковій царині:

1. Введено стягання прибуткового податку з робітників і службовців (постанова № 5);

2. Відновлено сільський культзбір (постанова №21);

3. Відновлені всі державні податки із збереженням порядку їх нарахування та термінів сплати відповідно до стану на 21 червня 1941 р.;

4. Введено місцеві податки: земельна рента, податки з будівель, з транспортних засобів, з худоби, разовий збір на базарах, плата за послуги на базарах (постанова №21);

5.Відновлено одноразовий податок з міського населення, на допомогу сільським громадам (постанова №63);

6.Введено прибуток з обігу (постанова №64).^{79}

Бездоганність стягнення податків та зборів з населення з одночасним контролем за його міграціями мала забезпечити державна реєстрація мешканців району. Підсумки першого перепису було підбито у відомості, згідно з даними якої на 1 червня 1942р. кількість жителів Новогеоргіївщини становила 59.451 тис. осіб (у Новогеоргіївську - 7.320 тис.)

З них:

- дітей до 14 років - 17.595 тис.

- людей похилого віку від 60-ти років - 4.571 тис.

- працюючих чоловіків - 14.744 тис.

- працюючих жінок - 21.909 тис.

У районі нараховувалось 15.661 тис. господарств, 14.973 тис. хат.^{80}

(На 9.11. 1942 року кількість населення збільшилась до 61.256 тис. осіб). Щоб запобігти вільному переміщенню по території району підозрілих осіб, для пожильців у віці від 12 до 80 років було введено особисті розпізнавальні номерні знаки, відсутність яких при затриманні розглядалась як належність до Руху Опору. ^{81}

Навіть в часи нацистського панування частина наших земляків залишалась вірною шляхетним обов'язкам вчителів, лікарів, працівників культури. Протягом усього часу окупації медичні послуги країнам надавали 24 установи, що знаходилися під патронатом відділу охорони здоров'я райуправи(зав. відділом І.Бурденко). Порівняно з передвоєнним станом інфраструктура галузі зазнала доволі незначних змін. Структура районної медичної служби у 1942-43 рр. мала такий вигляд :

Районна лікарня на 60 ліжок Е.С.Юр'єв 41(47)

Поліклініка, 9 кабінетів Г.Я.Садова 15(19)

Хірургічний відділ райлікарні К.Ф.Шелгачов 11(11)

Міська амбулаторія І.Д.Шляхов 3(3)

Районна сан.станція Г.І.Коновалова 10(14), серп.43 –5

Венерологічний диспансер Д.К.Шляхов 3(2)

Глинська амбулаторія П.І.Бікус 31(45)

Подорожнянська амбулаторія І.В.Степанов 16(20)

Табурищанська амбулаторія К.І.Єфімов 5(5)

Золотарівська амбулаторія М.І.Бустеряк 4(5)

Миронівська амбулаторія І.П.Величко 5(6)

Іванківська амбулаторія Ф.О.Григор'єв 5(5)

Фельшерські пункти:

Великоандрусівський Ф.Е.Васильєв

Захарівський Л.Терновський

Калантаївський М.Стеценко

Новолипівський В.Тороп

Свинаропавлівський Н.Бутович

Великоскелівський В.Довга

Юхимівський Т.Диндімарченко

Янівський О.Недогарська

Федірківський І.Булава

Микільський Д.Жукова

Пеньківський С.Кочерга

Всього у медичних установах міста Новогеоргіївська та Новогеоргіївського району працювало 173 особи (станом на 2.02.1943 року).^{82} Варто зазначити, що з приходом німців припинили існування дитяча консультація та районний пологовий будинок. Водночас, з урахуванням серйозної небезпеки періодичних епідемій, 3 жовтня 1942 року було відкрито Новогеоргіївський малярійний пункт (хінікатор - З. Прядко, баніфікатор - І.Косенко). Влітку ж того року за вказівкою гебітового епідеміолога Мазура було проведено обстеження населення за індексом коси. Звичайно ж, ці та інші заходи (відновлення роботи сільських лазень^{83}, будівництво водозахисної дамби під орудою відділу у справах шляхів та транспорту райуправи) менше за все обумовлювалися щирим піклуванням німців про здоров'я жителів підкореної території. Екологічна безпека у краї була потрібна окупантам як запорука стабільного використання матеріальних та людських ресурсів.

Затвердження кандидатур на посади лікарів було виключно прерогативою гебітскомісара. Окрім основної роботи вони мали дозвіл на надання додаткових послуг населенню за зниженими тарифами у порівнянні зі своїми приватно практикуючими колегами.^{84}

Назва послуги	Тарифи приватних спеціалістів (у крб.)	Тарифи лікарів-держслужбовців (у крб.)
Прийом удень	5	3
Прийом вночі	10	6
Відвідування удень	10	6
Відвідування вночі	16	12

Безробітні фахівці мусили проходити щомісячну перереєстрацію на біржі праці, яка розмістилася у приміщенні колишнього пологового будинку (вул. Українська).

Економічне процвітання аграрної за своєю суттю Новогеоргіївщини прямо залежало від ветеринарної служби. Всі без винятку установи цієї галузі були збережені у цілості та недоторканості, зокрема, новогеоргіївська районна ветеринарна лікарня (старш.лікар – П.Андрієвський)^{85}, Новогеоргіївський

районний ветеринарний пункт (зав. Д.Шляхов)^{86} та чотири ветеринарні дільниці (Табурищанська, Захарівська, Подорожнянська та Великоандрусівська).

Помисли гітлерівців про довге та безперешкодне панування знайшли найяскравіше втілення у заходах, спрямованих на реформування освітньої системи. Зрозуміло, що в перші місяці окупації про відновлення шкільного навчання не могло бути й мови. Лише взимку 1942 р. робота шкіл була започаткована у адміністративному порядку відповідним рішенням райуправи.

До батьків, що спочатку не відпускали дітей на заняття, застосовувалися репресивні заходи у вигляді примусових робіт по заготівлі дров для опалення шкіл. Зокрема, у м. Новогеоргіївську таким чином було покарано 97 осіб^{87}, у с.Ново-Липовому – 15^{88}, у Золотарівці -37^{89}, у Табурищі – 23^{90}, у Подорожньому – 14^{91}, у Пеньківці – 27^{92} тощо.

До квітня 1943 року контроль над роботою шкіл здійснювався райуправою, сільськими управами та громадськими дворами. Із зазначеного терміну безпосереднє керівництво галуззю у межах районів перейшло до гебітсінспектора та його представників на містах - районних інспекторів шкіл. (В Новогеоргіївському районі цю посаду обіймав Мусієнко). Зміна у керівництві мотивувалася тим, що учитель «...повинен зайняти належне йому достойне, авторитетне, поважне і культурне місце, бути справжнім учителем науки, культури і виховання, правди, чесності, здібності й любові до праці як серед дітей, так і серед дорослого населення».^{93}

Сільуправи та громадські двори мали опікуватися вирішенням суто господарчих питань (стан учбових приміщень, квартири вчителів та ін.) Для покращення свого матеріального стану вчителі мали змогу користуватися земельною ділянкою до 1 гектара з суто символічною орендною платою 30 карбованців на рік. Безумовно перспективним мало стати відкриття трьох нових професійно-технічних навчальних закладів: 4-річної середньої сільськогосподарської школи, міської ремісничої школи по дереву та металу, Микільської початкової школи із ремісничим відділом по дереву. Звичайно ж, розвиток середньої професійної освіти поруч з іншими зовні привабливими починаннями окупаційної влади на кшталт відновлення роботи міського кінотеатру, поновлювання церковних відправ у храмах тощо менш за все були продиктовані щирим бажанням задовольнити розумові та духовні потреби місцевого населення.

У тоталітарних суспільствах ідеологічний вектор одвічно являв галузь докладання провідних зусиль. Тому ще в грудні 1941 року в Новогеоргіївську почав видаватися часопис „Українська думка” (редактори: Работін, потім Бандурко). Редакція, до складу якої входило 9 (пізніше 12) осіб, була розташована по вулиці Українській (колиш. Урицького).^{94}

Стан бібліотечної справи залишав бажати кращого. Ще напередодні вступу гітлерівців до Новогеоргіївська майже 2/3 фондів районної бібліотеки було вивезено .На книжкових полицях залишилося 4.189 тис. примірників, із них - 1768 підручників та 2421 видань науково-популярної та сільськогосподарської літератури.^{95} Відбудова кінотеатру «Привіт» стала можливою завдяки діловим якостям його директора Абрамовича.

Поштовхом до дії став лист гебітскомісара Ульманса до Новогеоргіївської районної управи з вимогою надати детальну інформацію щодо матеріальної бази міського кінотеатру. Відповідь була змістовною, але маловтішною:

„ На Ваше розпорядження від 24.3.1942р, відносно КІНО, повідомляємо таке:

1.Постійний кіно-театр є один у місті Новогеоргіївську, в якому є ДВА(2) кіно-апарата ПЕРЕДВИЖНИХ, із них 1 справний, але з одностороннім об'єктивом, а 1 несправний.

А) Апарата було перевірено пропуском 2-х німецьких кінокартин, одержувалися з Кіровограду та 1-й кінокартиною українською «Богдан Хмельницький».

Б) Постійний кіномеханік є 1 чоловік,

В) Кіно користується електрострумом із міської електростанції.

Г) Напруженність електроструму 200 ВОЛЬТ, перемінного току.

Д) Один кіноапарат потребує ремонту.

Е) Для другого кіноапарату треба Об'єктив, а в останньому все справне.

2. Транспортних ящиків для кінофільмів є чотири (4).

3. Із російських кінофільмів на схороні в Допоміжній Поліції м.Новогеоргіївська один фільм «Ми із Кронштадта», а в кінотеатрі ніяких фільмів НЕМАЄ.

4. Кінотеатр міститься в Новогеоргіївську, вул. Вільна, №48.

пристосований і для постановки СПЕКТАКЛЕЙ, на 230 місць, одно фойе, а саме приміщення кінотеатру потребує ремонту.”^{96}

Такий стан речей зовсім не влаштовував нацистського «губернатора», тому для налагодження роботи закладу було задіяно всі посильні підйоми. Наприклад, театральні декорації виготовлялися з лантухів та парусини, наданих заготівельним пунктом «Коконосушарка».^{97} Придбання у Кіровограді кінокартин напрокат здійснювалося за допомогою подорожнього транспорту міських установ, до керівників яких райуправа неодноразово зверталася з проханням надати місце для працівника театру. Всього в театрі працювала 21 особа (12 чоловіків та 9 жінок). При театрі діяли художня майстерня, перукарня, артіль по виготовленню дитячих іграшок тощо.^{98}

План роботи театру затверджувався особисто гебітскомісаром. Основу репертуару становили твори класичної національної драматургії. Зокрема. у листі на ім'я Абрамовича до постановки дозволялися такі п'єси:

1.»Назар Стодоля» Т.Шевченка;

2.»Маруся Богуславка», «За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок», «Печаль» М. Старицького;

3. «Безталанна», «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «По ревізії» І.Карпенка-Карого;

4.»Дві сім'ї», «Поки сонце зійде...», Бувальщина» М.Кропивницького;

5. «Баба Параска і баба Палажка», «Леранька Пройдисвіт» І.Нечуя-Левицького;

6. «Веселі Полтавці» М.Меролавського;

7. «Кум Мірошник, або Сатана в бочці»Д. Дмитренка;

8. «Кайдашева сім'я» С.Весілавського.^{99}

Чинячи ідеологічний тиск на селянство, нацисти не цуралися використовувати національні святині українства, зокрема, широкого розмаху набули урочистості з нагоди чергових річниць народження та смерті Тараса Григоровича Шевченка. Так, у с. Подорожньому та сусідніх з ним селах у місцевих Будинках Просвіти (колишніх сільських клубах) з аншлагами пройшли концерти за участю професійної бандуристки Зої Саксай.^{100}

Драматичний гурток с.Крилів протягом нетривалого терміну підготував до постановки 5 вистав, у тому числі «Безталанну» та «Наталку-Полтавку». Варто відзначити, що роль Наталки виконувала не хто інша, як «перша леді району» Ніна Шевченко, дружина голови районної управи.

Програма урочистостей у Арсенівському Будинку Просвіти з нагоди 81 річниці смерті Кобзаря включала постановку «Назара Стодоли», виконання пісень «Заповіт», «Думи мої думи», «Реве та стогне...», та декларацію «Тарасової ночі», «Великого льоху», «Лілеї» й «Холодного Яру».

У другій половині травня 1942 року по селах району гастролювало тріо бандуристів (А.І.Чепурна, В.В.Бобенко, Б.А.Мельник-Панасюк - художній керівник) .^{101}

Потрібно зауважити, що програми проведення всіх без винятку культурно-просвітницьких заходів завізувалися артскомендантами Вебером та Майсром.

Безперечні моральні дивіденди в очах населення отримала окупаційна влада внаслідок відновлення церковного служіння. Двадцять шостого жовтня 1941 року небо над Новогеоргіївськом розітнув благовіст відродженої Воскресенської церкви, за більшовиків перетвореної на кінотеатр Імені Анрі Барбюса. Дякуючи заповзятливості двох ентузіастів - протоієрея Пилипа Огара та дяка Олександра Мілютіна досить швидко було владнано безліч організаційних питань (підготовка хористів, надходження відповідної літератури). Згодом отримали можливість задовольнити свої духовні потреби парафіяни Табурищанської (з 5 травня 1942р., свящ-к Леонтій Теодорович), Григорівської (з 18 червня 1942р., свящ-к Олександр Негієвич), Янівської (з 18 липня 1942р., свящ-ки: Олександр Шуров, згодом Антон Щетина), Таловобалчанської (з 16 жовтня 1942р, свящ-к Антон Мазур), Юхимівської (свящ-к Вербовий) церков, а також Глинського, Калабарацького, Іванківецького, Золотарівського та Микільського молитовних будинків. ^{102} Згідно з циркуляром рейхскомісара Е.Коха служба в церквах йшла виключно українською мовою. 19 травня 1942 року керуючим справами православної церкви у межах колишньої Кіровоградської області було призначено вікарія адміністратора святої православної автокефальної церкви на звільнених землях України, єпископа Кіровоградського Михайла. ^{103}

Не оминули новогеоргіївських священослужителів й прикрі внутрішні чвари. Винуватцем скандалу, що розгорівся відносно посади настоятеля Воскресенького храму влітку 42-го, став колишній керівник зруйнованої Крилівської церкви Олександр Надемський. Заявившись навесні в рідних місцях та не знайшовши спільної мови з панотцем Пилипом, амбітний екс-ієрей вирушив до Києва, де звернувся зі скаргою до єпископа Пантелеймона Львівського. Аудієнція виявилась більш ніж вдалою - всупереч всім церковним статутам Надемський отримав призначення на посаду голови причту Воскресенської церкви. Таким чином, у головному храмові Новогеоргіївщини з'явилось двоє ворогуючих між собою пресвітерів. Лише втручання єпископа Михайла дозволило так-сяк владнати неабиякий конфлікт, що швидко набирив обертів. Рішення владики було воістину соломонівим. Перший поверх приміщення церкви залишався сферою впливу батюшки Пилипа, в той час як на другому ярусі (приміщення храму було двоповерховим) отримав прописку Молитовний будинок та церковна школа під орудою пронозливого отця Олександра. ^{104}

Лояльне в цілому ставлення окупантів до православної церкви різко контрастувало з відвертою дискримінацією представників інших конфесій. Наприклад, вже згадуваний циркуляр Е.Коха передбачав заборону зібрань баптистів, євангелістів і т.д. Розпорядженням Новогеоргіївської райуправи від 30 квітня 1942 року старостам пропонувалося подати списки сектантів із зазначенням кількості членів та адресних даних керівника товариства. Згідно з поданими відомостями, в селах району наліковувалося 52 баптисти.

Але навіть принизливий перепис був меншим злом на тлі подій 9 січня 1942 року. Тієї кривавої днини на околиці міста, в діброві Пустенька, службовцями загону спеціального призначення Sonderkommando 4b була по-звірячому винищена фактично вся іудейська громада Новогеоргіївська. Цей підрозділ входив до складу ейнзатцгрупи «Ц», що проводила акції геноциду у Полтаві, Артемівську, Вінниці, Кіровограді, Горлівці тощо. Загальне керівництво стратою здійснював штурмбаннфюрер СС Фрідріх Брауне. ^{105} Чини місцевої жандармерії, а також поліціанти А.Сандрак та Т.Кабачок виконували функції допоміжного забезпечення. «Нагородою» за витрачений час стала для поліцаїв можливість привласнити особисті речі мерців. Свідок окупації, Леонід Кобзар, так згадував про страшні події: „Це було зроблено за одну ніч, з 8-го на 9-те січня. Про це я довідався від Міші Гальчука наступного дня після варварського акту німців. Міша розповідав, що чув, як уночі мимо їхнього будинка їздила вантажівка з сильним грюкітом. Такий грюкіт у ту ніч і я чув у будинку по вул. К.Лібкнехта, де в той час проживав. Він і зараз мені ввижається. Неподалік від будинку Гальчуків по вулиці Паризької Комуни жили Гартмани... Міша відчув, що у Гартманів біда. Коли вранці пішов до них, то побачив порожнє приміщення з розкиданими речами. Сумніву не було: Гартманів забрала поліція. Трохи пізніше довідалися, що в ту ніч були арештовані всі єврейські сім'ї... , а для маскуванню своїх злочинних дій німці використали не лише нічну тьму, а й прикріплені до

коліс вантажівки залізні ланцюги для створення грюкоту, який глушив плач і зойки арештованих. Так загинув мій близький друг Наум і його добропорядна працелюбна сім'я: батько-чоботар, мати-прибиральниця, молодша сестра-школярка.»^{106} Жертвами страхітливої гекатомби стали 470 осіб, переважно люди похилого віку, жінки й діти. Втім, буде невірним зображувати всіх без винятку поліцаїв та старост як зграю патологічних садистів і підлеглих холоуїв. Крайове колаборантське середовище відзначалося неабиякою строкатістю. Разом з негідниками Сандраком та Кабачком сусідили вірний партизанський помічник і за сумісництвом керівник жандармського відділу Хома Жуков, відважний табурищанський староста Опанас Кривопляс, який неодноразово заздалегідь попереджав односельців про облави, що готуються і т.д.

Навіть грізний керівник служби порядку Олександр Семенович Правосудько не був позбавлений задатків людяності, про що свідчить мешканка Світловодська Дарина Семенівна Саловська, яка проживала під час окупації у Новогеорґіївську:

«Вызванная повесткой в комендатуру (она находилась в школе № 4 по улице Военной), я встретила там с начальником полиции Правосудько. Это был отец моей подруги. Он поддержал мнение гинеколога о моей беременности и это спасло меня от угона в Германию». Вчинок шефа поліцаїв, природно, є винятком, що підтверджує правило. Трьом тисячам новогеорґіївських юнаків та дівчат не пощастило уникнути безжальних лещат гітлерівської неволі.^{107} Остання хвиля невільничого виходу захлснула Новогеорґіївщину наприкінці гітлерівського володарювання. 4 грудня 1943 року понад 500 мешканців сіл Глинськ, Оврахове та ін. під загрозою застосування зброї були депортовані до Чигирини і згодом відправлені до Німеччини. Лише трьом сміливцям - Івану Черевашко, Пилипу Живанову та Пилипу Іващенко - пощастило втекти з-під самого носу вартових і дочекатися-таки червоноармійського авангарду^{108}.

Детальний аналіз спогадів про поневіряння по колах остарбайтерського пекла та документів тієї пори дає змогу дійти кількох узагальнюючих висновків.

1. В Німеччину відправлялася найбільш працездатна частина населення у віці від 16 до 35 років.
2. Перший переселенський виток прийшовся на березень 1942 року. Попервах нацисти широко використовували використовували

заради приваблення потенційних працівників побрехеньки про високооплачувану роботу та можливість одержання престижної освіти.^{109} Трохи згодом, коли ці байки позбулися останніх крихт правоподібності, набір почав відбуватися виключно за рахунок облав.

3. Відправка на примусові роботи йшла через біржу праці.
4. Збірним пунктом для подальшої мандрівки через територію Чехії та Угорщини на чужу сторону став гебітовий центр.

Слід зауважити, що в разі добровільного виїзду до Німеччини родичам остарбайтерів обіцялася певна грошова компенсація. Про це красномовно свідчать десятки заяв, що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Текст однієї з них друкується далі :

До Новогеорґіївської Біржі праці
гр. Недавній Захар Ігнатович

Заява

Я добровільно завербувався на роботу у Німеччину. Дома залишається мати - Недавня Векла Онуфріївна, яка має 60 р. - непрацездатна. Прошу видавати їм належну допомогу.

у напрямку вирушали потяги з приреченими на невідоме. За кінцеві зупинки цим ешелонам лиха та безміру слугували вузлові залізничні станції, де були облаштовані пересильно-сортувальні табори. Саме тут завчасно оповіщені «покупці» - представники підприємств, будівельних організацій та ін. - учиняли відбір необхідних робітничих кадрів в залежності від фізичних кондицій прибульців. Юнаків та молодих чоловіків чекала виснажлива буденщина чорноробів на копальнях (Павло Олексійович Позовний, 1942 р.н., с.Талова Балка), на ливарних (Микола Данилович Хавренко, 1925 р.н., с.Янів), вагонобудівних (Петро Павлович Телятник, 1925 р.н., с.Андрусівка), мідноплавильних (Михайло Андрійович Шевченко, 1927 р.н., с.Мовчанівка) заводах та зведенні стратегічних оборонних споруд (зокрема, на о-ві Джерсей: Михайло Степанович Степанов., 1922 р.н., с.Глинськ). Дівчата тягли ярмо підневільної праці на підприємствах хімічної (Васильєва Прасковія Федорівна, 1924 р.н., фабрика з виготовлення хімічного волокна), деревообробної (Василенко Надія Іванівна, 1924 р.н., м.Ново-Георгіївськ – на меблевій фабриці у м. Франкфурт), харчової (Волощук Горпина Іванівна, 1922 р.н., м.Ново-Георгіївськ – на потсдамівському пивоварному заводі) галузей або гнули спину на бауерів у віддалених закутках 3-го Рейху^{111}.

Втім, заради справедливості варто зазначити, що далеко не всі фермери, у яких наймитували новогоргіївчанки, були безжальними визискувачами. Зокрема, надзвичайну людяність до своєї служниці Марії Скрипник виявила родина пекаря Пауля Домайна із села Гросс-Гастросс поблизу м. Губен. (Після війни Марія Лук'янівна Перепеляк тривалий час мешкала у с. Подорожнє.).

Трудові ресурси краю широко використовувалися під час громадських робіт з метою облаштування шляхів сполучення поблизу с.Маламівка^{112}. Влітку 1943 року мешканці району примусово залучалися до спорудження фортифікаційних об'єктів на місцевості. Негарзди, пов'язані із проведенням цих робіт, знайшли відображення у обіжникові, що вперше друкується :

."Олександрійському
гебітскомісарові м.Олександрія
12 серпня 1943 року

Довести до відома усіх німецьких інстанцій, що діють на території та прослідкувати за беззастережним виконанням розпоряджень Генерального комісара від 4 серпня 1943 року.

К о п і я !

Уповноважений Кальмер
м.Миколаїв, 4 серпня 1943 року

Генеральний комісар
вих. 47
Гебітовому комісарові

Відносно заборони перевезення місцевого населення на роботу автівками.
Попри мої численні вказівки щодо вищезгаданого, я знову і знову вимушений наголосити на тому, що необхідно припинити транспортування місцевого населення на роботу

автівками, доки не буде забезпечено належний рівень варти. Прошу виявити особливу пильність у зв'язку із майбутніми заходами, приділити особливу увагу перевірці автомобілів, що перевозять робітників, задіяти задля цього роту СС та комісаріат поліції. Доповідати про всі результати та виявлені порушення негайно. З особливою ретельністю перевіряти водіїв та їх супровідників щодо наявності недозволених предметів.

Про випадки подібних порушень прошу доповідати до підвідомчої прокуратури" {113}.

Із наближенням лінії військових дій Новогеоргіївщина перетворилася на прифронтову зону і фактично увійшла до юрисдикції командуючого армійською оперативною групою генерала В.Кемпфа. Проте, окупаційна адміністрація продовжувала й надалі виконувати свої обов'язки, маючи підконтрольний статус у вирішенні проблем суто військового характеру. {114}

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Нескорений край

Підпільний та партизанський рух на Новогеоргіївщині

в 1941-1943 р.

Антигітлерівський рух у Новогеоргіївському районі не набув того надзвичайного за запеклістю характеру, що був притаманний тотожним явищам на Єлисаветградківщині, у Знам'янці чи Кіровограді тощо {115}

Рівнинна місцевість, незначна кількість лісонасаджень, відсутність важливих об'єктів обумовили спорадичний характер диверсійних акцій на території краю.

Проте, варто відзначити безперечну спорідненість перебігу подій у регіоні із загальними процесами Опору в Україні та в Кіровоградській області зокрема.

Надто швидке просування вермахту радянською територією протягом перших воєнних тижнів змусило вище керівництво держави реально оцінити ситуацію. 18 липня 1941 року була оприлюднена постанова ЦК ВКП(б) “Про організацію боротьби в тилу германських військ” {116}. “Ідеєю фікс” офіційної доктрини “малої війни” на окупованих територіях було закріплення за партійною верхівкою домінуючого становища у розбудові майбутнього Руху Опору. Саме більшовицькі підпільні осередки (обкоми, міськкоми, райкоми тощо) мали стати організуючим началом розгалуженої таємної мережі. Основу будь-якого таємного товариства – добір та розстановка кадрів – було визнано, цілком природно, прерогативою виключно представників вищої правлячої ланки. Склад всіх без винятку підпільних обкомів затверджувався ЦК КП(б)У {117}. Окрім формування “нової старої” партноменклатури, головна правляча установа українських більшовиків займалася і виключно тактичними питаннями.

Зокрема, в 20-их числах липня 1941 року до Кіровограду прибули емісари ЦК з листом на ім'я тодішнього першого секретаря обкому Горенкова. У одержаній директиві пропонувалося роздрібнити територію області на три групи компактно розташованих районів за так званим “кущовим принципом”. До кожного з “кущів” було призначено по одному куратору та заступнику куратора з-поміж значних партійних функціонерів обласного гатунку. Завданням новопризначених “територіальних секретарів” було налагодження, за надзвичайно короткий проміжок часу, зв'язку майбутнього підпільного обкому з периферійними осередками. {118}

Завідуючий агро відділом обкому Василина та керівник Компаніївської районної парторганізації Перфільєв очолили «кам'янський кущ», що об'єднав північно-західні райони Кіровоградщини. Активізувати діяльність підпільних організацій південного регіону, в тому числі в обласному центрі, мали другий і третій секретарі обкому Колупаєв та Ігнатенко. Нарешті, обов'язки фундаторів

комуністичного підпілля на східних теренах області були покладені на секретаря обкому з кадрових питань Скирду та заступника голови облвиконкому Луценка. {119}

До складу новоствореного “знам’янського куща”, окрім Новогеоргіївщини, увійшли також Єлисаветградківський, Новопраський, Олександрійський, Онуфріївський, Петрівський, Чигиринський і, звичайно ж, Знам’янський райони. {120}

Оскільки після відходу за лінію фронту Колупаєва та загибелі у гестапівській катівні Василюки саме Скирда очолював Кіровоградський підпільний обком КП(б)У, зупинимося на визначальних віхах життя цієї непересічної особистості.

Михайло Михайлович Скирда був ровесником першої російської революції. Маючи неабиякі організаторські здібності та непогану, як для сина звичайного єлисаветградківського залізничника, освіту (чотири класи сільської школи та дворічне училище), амбітний та честолюбний юнак впевнено прямував щаблями влади. 1934 року він займає посаду голови Дмитрівського селищного виконкому. Але справжній зліт його кар’єри прийшовся на другу половину тридцятих. За три неповних роки Скирда долає шлях від рядового інструктора до першого секретаря Знам’янської районної партійної організації.

Звичайно ж, таким запаморочливим піднесенням 33-річний можновладець був зобов’язаний в першу чергу сумно відомим кадровим чисткам. З утворенням Кіровоградської області Михайло Михайлович Скирда обійняв впливову посаду секретаря обкому.

Отже, 30 липня 1941 року територіальний секретар “знам’янського куща” вирушив з організаційно-інспекторською перевіркою по території довіреної йому дільниці. В першу днину останнього місяця літа Михайло Михайлович завітав до Новогеоргіївська. На превеликий подив посадовця, зустрітися з першим секретарем райкому Леонідом Кожем’якіним йому не довелося. Керманіч новогеоргіївських комуністів визнав за доцільне не випробувати долю і залишив місто. (Слід зауважити, що вчинок Л.Кожем’якіна був “найменшим злом” з огляду подій у сусідньому Чигиринському районі. Секретар тамтешнього райкому, до речі, атестований свого часу М.Скирдою як “...політично грамотний,... під час роботи енергійний, у розв’язанні партійних питань принциповий...”^{121}, в перші ж дні окупації виказав гестапо усю таємну мережу Чигиринщини, керувати якою був зобов’язаний^{122}.)

Втім, повернемося до Новогеоргіївська.

На відміну від новогеоргіївського більшовика номер один начальник місцевого відділку держбезпеки Кириченко втікати не збирався. За дорученням Скирди цей чекістський офіцер очолював партизанський загін, що нараховував 230 піхотинців та 70 кіннотників. Кістяк новоспеченого загону становили колишні працівники районних силових структур. Пряме керівництво загоном здійснювалося 4-м відділом обласного управління НКВС. На озброєнні вояків були гвинтівки, кулемети, вибухівка. Після розмови з представниками майбутнього підпілля М.М.Скирда вирушив далі.

Внаслідок надто мізерних відомостей, що збереглися в архівних документах, можна відтворити лише загальну канву подальших подій. Загону Кириченка не судилося вести диверсійну боротьбу з окупантами в рідній місцевості. Невдовзі після створення цей підрозділ було перекинуто на фронт (Чигиринський район), де несподівано вкрай загострилося становище радянських військ.

У складі регулярних частин Червоної Армії партизани прийняли бій з авангардом однієї з дивізій 17 німецької армії генерала Штюльпнагеля. Залишкам загону вдалося прорватися з оточення і переправитися на лівий берег Дніпра.

Питання про долю більшовицького підпілля міста Новогеоргіївська взагалі не піддається висвітленню без оперування побічними джерелами. Свідки окупації, зокрема мешканки теперішнього м.Світловодська Ганна Митрофанівна Зачешигрива та Дарина Семенівна Саловська, згадують про низку арештів та подальших страт колишніх партійних та радянських працівників, що мали місце в перші дні окупації^{123}. Цілком імовірно, серед знищених (до речі, часто-густо не без допомоги місцевих жителів) були і члени новогеоргіївського комуністичного підпілля. Попри всі можливі логічні помилки автора, безперечним видається факт аморфного характеру антиокупаційного руху в

районному центрі протягом всього часу окупації. Інший стан речей спостерігався у селах Новогеоргіївщини.

Майже після півроку після серпневих вбивств 41-го на Новогеоргіївськ обрушилася нова, більш страхотлива за розмахом, хвиля геноциду. Дев'ятого січня 1942 року поблизу райцентру були по-бузувірському знищені кілька сотень місцевих жителів єврейського походження. Від дня тієї жахливої вакханалії минув лише місяць, коли у с. Табурищі зусиллями місцевого відділу гестапо було ліквідовано радянську підпільно-диверсійну групу. Спогади дивом уцілілого члена групи Олексія Назаровича Васильченка дають змогу відновити цілісну (або майже цілісну) картину подій, що призвели підпільників до загибелі.

Їхній керівник Федір Ісакович Ткаченко був свого часу визнаний непридатним для несення дійсної військової служби внаслідок захворювання на туберкульоз. Будучи залишеним в тилу німців для підривної роботи, після нетривалих пошуків співтоваришів він зупинив свій вибір на кількох неповнолітніх юнаках, переважно уродженцях Табурища. Підґрунтям для прийняття кадрових рішень керманічем групи слугували приятельські стосунки з хлопцями під час перебування Ткаченка на посаді завідуючого сільським клубом.

Саме один з юнаків, 17-річний Петро Недавній, сприяв знайомству з Федором Івановичем свого друга дитячих років Олексія Васильченка. На відміну від товаришів, Олексій вже встиг досита спізнати, почім ківш воєнного лиха. Зустрівши червень 1941-го року у Західній Білорусії в лавах 75-тої стрілецької дивізії, рядовий Васильченко пройшов через горнило ворожого оточення і після несказаних митарств, врешті повернувся до с. Білецьківка, де оселилися його батьки після продажу будинку в Табурищі.

З появою цього парубка діяльність підпільної групи набула нового характеру. Полагодження ним зламаного радіоприймача, який до цього припадав пилом на горіщі ткаченківської оселі, дозволило розгорнути локальну “інформаційну війну”.

Незабаром мешканці Табурища та відвідувачі новогеоргіївського ярмарку одержали можливість знайомитися зі змістом останніх зведень Радянського Інформбюро. Щоправда, наклад рукописних листівок був досить скромний – 20-25 примірників. Проблему особистого озброєння вдалося вирішити завдяки випадковій знахідці на одному з піщаних дніпровських островів ящика з пістолетами, внаслідок чого всі члени групи отримали новенькі “ТТ”. Володіння зброєю окрило хлопців, спонукаючи до радикальних дій. Місцеві колаборанти – староста громадського двору Д.В.Білаш та начальник табурищанських поліціантів Г.М.Білаш – не гребували використовувати канчуки як найбільш ефективний засіб впливу на односельців. Саме вони мали стати першими жертвами терору. Здійснити замах було доручено П.Недавньому та О.Васильченку. Влаштувавши засідку поблизу громадського двору (колишній колгосп “Профінтерн”), хлопці марно дочекали до глухої ночі. А наступного дня, 8 лютого 1942 року, сталося непоправне.

Один з членів групи, хлопець на прізвище Богатир, під час сварки з мачухою не знайшов кращого аргументу на свою користь, ніж націлити на опонентку пістолета і пообіцяти пустити зброю в хід. Бравада молодика, що втратив самоконтроль, мала надзвичайно тяжкі наслідки. Налякана і розлючена водночас, жінка звернулася по допомогу до поліції.

Не витримавши випробувань допиту, морально зломлений юнак прирік товаришів на загибель. 12 лютого 1942 року Федір Ткаченко, Петро Недавній, неповнолітні Григорій Третяк та Василь Чорномор були розстріляні після зв'язаних тортур. Зрадник Богатир та 17-тирічний мешканець Новогеоргіївська Віталій Яновський були звільнені з-під варті. Олексій Васильченко після звістки про страшні події перейшов на нелегальне становище, тривалий час переховуючись у рідних в с.Павлівка^{124}.

Так припинила існування молодіжна диверсійно-підпільна група села Табурище. Не піддаючи сумніву мужність та щирість помислів юних підпільників, неможливо позбутись думки про неминучість фатального кінця цих людей. Дії Ткаченка та його товаришів були наскрізь пронизані дилетантством, а недотримання норм елементарної конспірації інакше як волаючими не назвеш.

Яскравою ілюстрацією цієї, можливо, шокуючої декого тези можуть слугувати спогади Ганни Іванівни Ткаченко, яка під час війни проживала у Табурищі: “Якось до мене прийшла сусідка, Третяк Уляна. Вона сказала, щоб не боялися, бо війна скоро скінчиться, що треба всім, хто може, боротися проти окупантів. Про все це їй розповів її син Григорій, що входить в підпільну групу, яка завдає німцям великої шкоди.”

Певна річ, що з такою постановкою справи підпільне товариство приречене було проіснувати лише лічені дні. Зрештою, вчинок Богатиря слід розглядати як ту саму випадковість, що уособлює вияв закономірності.

Серпневі втрати та провал групи Ткаченка завдали дошкільного, але не смертельного удару волелюбним прагненням краян.

Розчавлене у зав'язку підпілля відродилося, щоправда, на якісно інших засадах. На зміну нашвидкуруч створеним згідно з вказівками високих директив “організаціям” прийшли виниклі за велінням серця невеликі групи однодумців. Ці спільноти створювалися спрокволу, на свій страх та ризик. Ціною гірких помилок та безповоротних втрат новоявлені підпільники набували досвід боротьби з окупантами та їх прибічниками. Незважаючи на строкатість форм та засобів боротьби, соціального складу учасників та ін., слід виділити дві тактичні концепції, виразниками яких в тій чи іншій мірі були всі без винятку осередки крайового Опору.

Представниками тактики “партизанського забезпечення” були члени “груп підпорядкованої дії” – осередків, що діяли в селах південно-західної Новогеорґіївщини (Миронівка, Янів, Захарівка, Аудиторівка, Федірки, Іванківці, Юхимове та ін.), тобто в безпосередній близькості до Чорноліської зони партизанського впливу. В переважній більшості вони виникли у 1943 році.

Як правило, всім цим групам були притаманні такі спільні риси:

1. Основне завдання – забезпечення нагальних потреб партизанів (продукти харчування, боєприпаси, зброя, та ін.), проведення антигітлерівської агітації серед краян, вербування до лав партизанських загонів, забезпечення фіктивними документами, надання транспортних засобів.^{125} Наприклад, завдячуючи своєчасно наданій захарівчанами підводі для перевезення вибухівки вдалося пустити під укіс військовий ешелон в районі с. Лікарівка^{126}.
2. Невеликий за чисельністю особовий склад. (Аудиторівська група складалась з п'яти осіб.)
3. Ядро групи становили люди певного роду занять (аудиторівська група організована була працівниками земельного відділу Новогеорґіївської районної управи Артем'євим І.А. та ін.; кістяк групи ім. К.Е. Ворошилова (Липовий Г. та ін.) складався з колишніх призовників, що не змогли дістатися військових частин через квапливу евакуацію облвійськкомату і опинилися на окупованій території).
4. Зв'язок між групами здійснювався вкрай хитромудрим способом. Так, зокрема, підпільники Аудиторівки підтримували контакти зі своїми іванівськими колегами за допомогою сільських перевізників молока, що обмінювалися шифровками на Глинському заготівельному пункті.
5. Постачання партизанам продуктів відбувалося з відома та потурання окремих сільських старост (Арсей Притула – Янів^{127}, Ф. Мірошниченко - Іванківці) та керівників місцевої жандармерії (Хома Жуков – Микільське^{128}).
6. Сполучним центром всіх “груп забезпечення” Новогеорґіївщини був загін (пізніше - з'єднання) ім. К.Є. Ворошилова.

Зоряним часом цього славетного воєнізованого підрозділу стала друга половина 1943-го року, коли в командування ним вступив уродженець нашого краю Ілля Данилович Діброва. Саме тоді на ґрунтовних дорогах та ґрейдерних шляхах Дмитрівка – Новогеорґіївськ, Дмитрівка – Іванківці, Іванківці - Михайлівка, Іванківці – Красносілля не стало спокійного життя для німецьких маршових

рот та армійських обозів. На превеликий жаль, непересічна постать талановитого партизанського ватажка і досі залишається маловідомою широкому загалу його земляків.

І даремно, адже біографія Іллі Даниловича була надзвичайно багатою на драматичні колізії та небезпечні пригоди. Ілля Данилович народився 19-го листопада 1891 року^{129}. Малою батьківщиною майбутнього героя двох війн було село (зараз невеличкий хутір) Катеринопіль (або Піщанівка) Косівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії. Перші чотирнадцять років життя Іллі нічим не відрізнялись від буденного існування тисяч однолітків – вихідців з багатодітних незаможних селянських родин. Злам у долі хлопця стався у 1905 році, коли він влаштувався рудокопом на криворізькі копальні. Вступ до революційного гуртка був лише справою часу. За п'ять років до свого арешту в травні 1910 року Ілля Діброва перетворився з недосвідченого, хоча й обдарованого, підлітка на загартованого кількарічною підпільною антицаристською боротьбою професійного революціонера. 19-тирічний бунтівник не дозволив застукати себе зненацька, поранивши під час затримання ротмістра жандармерії. Опір представникам влади в усі часи вважався обставиною, що обтяжує провину. Тому невблаганний вердикт царського суду – 20 років каторги – не став для Іллі приголомшливою несподіванкою. Невгамовна вдача арештанта Діброви не в силах була примиритися з атмосферою челябінського каземату. Лише лютневий вітер 17-го року розвіяв моторошну тінь довічного ув'язнення, що нависла над Іллею Даниловичем після невдалої втечі у 1915 році. Після визволення Діброва без вагань нестямно занурюється у запаморочливий вир тодішніх доленосних подій.

В 1917-му – він як партійний агітатор проводить більшовизацію 45-го запасного полку у Миколаєві. У 1918-му – бере участь у антигетьманському підпільному русі на Півдні та Слобожанщині. В 1919-1922 роках, займаючи посади голови повітової Надзвичайної Комісії та командира загону частин особливого призначення, воює з григорівцями, денікінцями та загонами так званих “червоно-зелених”.

Між двома війнами колишній бойовий командир сумлінно виконував обов'язки високопосадовця-господарника (керуючий Олександрійським повітовим земельним відділом, завідуючий Знаменською конторою Заготзерна, директор Олександрійського млинарського комбінату, керівник Косівського млина).

Досліджування питань, пов'язаних з місцеперебуванням та діяльністю Іллі Даниловича Діброви в перші роки війни пов'язане із значними труднощами. Згідно з опублікованими документами, з червня 1941 р. по вересень 1942 р. Діброва перебував у місті Куйбишеві. Лише в січні 1943 року він на чолі групи організаторів партизанського руху був закинтий у глибокий тил противника (район селища Кам'янка Черкаської області^{130}). Після кількох місяців кропіткої роботи зусилля по створенню загону увінчалися успіхом (травень 1943 року). Правда, командиром чомусь був призначений Павло Назарович Близнюк. І тільки згодом, у червні того ж 1943 року, турботам П. Близнюка було віддано господарчий взвод, а Ілля Діброва прийняв кермо влади.

Такою є, м'яко кажучи, не зовсім ясна, багата на лакуни та недомовки, офіційна історія шляху І. Діброви до керівництва легендарним з'єднанням. Спогади ж свідків тих подій та розвідки місцевого краєзнавця Л.С. Шкирай спростовують викладену вище версію. Жителі с. Захарівка одноставно стверджують, що їхній земляк з'явився в рідних місцях в лютому 1942-го року. Висадка партизанської групи відбулася вельми невдало – літак було обстріляно роєм німецької ППО. Переважна більшість десантників загинула, сам 50-річний Діброва, приземляючись, пошкодив ногу. До всіх негараздів додалася ще й помилка пілота, який здійснив десантування далеко від цілі. Опинившись в такому скрутному становищі, Ілля Данилович не втратив притаманної йому з юних років енергії та цілеспрямованості. Щохвилини ризикуючи життям, пересильюючи біль, він знайшов в собі сили дістатися до батьківщини. Одужавши, пізньою весною 1942 року Діброва був переправлений до Чорного лісу, де майже рік пробув рядовим. З рештою, його багатющий життєвий досвід та харизматичні якості далися взнаки: старому більшовику за згодою М. Скирди було таки доручено командирські обов'язки.

З'єднання ім. К.Є. Ворошилова на самому початку створювалося як один із засобів здійснення на практиці стратегічної диверсійної кампанії, що в історичній літературі одержала назву “Рейкової

війни”. Внесок партизан Діброви був доволі вагомим – 15 військових ешелонів не дійшло до місця призначення^{131}.

Успішні дії народних месників сприяли збільшенню особового складу з’єднання. Станом на 1 грудня 1943 року під командуванням “баті” (саме таке статечне прізвисько одержав Ілля Данилович від підлеглих) перебувало 1272 бійця^{132}. Окрім жителів прилеглих сіл (Захарівка, Іванківці, Красносілля та ін.) та звільнених військовополонених, значний відсоток приходився на колишніх поліцаїв та військовослужбовців допоміжних частин вермахту (105 осіб^{133}). Були серед них і вцілілі члени підпільної організації, що певний час існувала в середовищі солдатів 810 батальйону, який 2-го червня 1943 року прибув до Олександрії. Цей підрозділ був складовою частиною так званого «вірменського легіону», сформованого з полонених бійців Червоної Армії – етнічних вірменів у м. Пулава (Польща). Після провалу кілька десятків заколотників змогли видертись з пазурів гестапо і поповнили партизанські лави.

Крім з’єднання Діброви на суміжних з Новогеоргіївщиною територіях (Знам’янський та Чигиринський райони) під патронатом підпільного обкому КП(б)У здійснювали акції загони ім. Ф.Е. Дзержинського (командир – Євген Іванович Петров, комісар – Степан Сергійович Гуров) та “За Родину” (командир – Михайло Павлович Кришталь, начальник штабу – Володимир Ілліч Олейніков)^{134}. Цим трьом партизанським угрупованням крайові групи підпорядкованої дії надали неоцінну допомогу.

Ареал впливу представників другої, менш поширеної практики, збігався з північною частиною новогеоргіївських теренів. Відмітною рисою товариств т. зв. “вільної дії” був досить широкий спектр підривних заходів (шкідництво на місцевих лісозаготівельних пунктах та шляхах сполучення – група С. Бурлаки (с. Мала Андрусівка); пересилання до чигиринських партизанів колишніх військовополонених – група І. Степанова (с. Подорожнє); ліквідація поодиноких ворожих військовослужбовців та звільнення молоді від вигнання на примусові роботи до Німеччини – група П. Гвашева (с. Велика Андрусівка). За збігом обставин, доля членів двох останніх груп щільно пов’язана з славнозвісним Степовим рейдом партизанського кавалерійського з’єднання М.І. Наумова. Михайло Іванович Наумов був вкрай небезпечним супротивником для окупаційної адміністрації. Про це свідчать рядки із оперативного документу гітлерівських спецслужб. «...НАУМОВ... Войну начал в Карпатах, там попал в окружение. Пользуясь попустительством в первые дни войны оккупационных властей и жандармерии, легко пробрался в Брянские леса, где и начал заниматься бандитизмом. Вскоре же бандиты увидели в нем своего водителя..., его избрали командиром. Образование имеет среднее, но имеет большие способности и начитан. До войны работал в пограничных частях НКВД и преподавал в училищах криминалистику... Среди бандитов пользуется большой популярностью и славится изобретательностью тактических бандитских приемов. Основной вид его деятельности - хождение ... за мелкими гарнизонами и штабами и налеты на них, иногда имеет в этом незначительные успехи. Диверсиями на коммуникациях занимается мало, не имеет специалистов. Оружием и боеприпасами снабжается из Москвы, оттуда получает и инструкции. Весьма опасен тем, что может создавать внезапную угрозу штабам, главным образом, военным и правительственным чинам...

Посторонних к себе не допускает, боится террора». {135}

Завдавши, згідно з планом дій, кількох відчутних ударів по фашистських комунікаціях на Сумщині, наприкінці лютого 1943 року наумівці вийшли до Дніпра й поблизу

хутора Чигирин-Дубрава (Полтавська область). Місцем для переправи було обрано річну ділянку біля правобережного села Воронівки (зараз в зоні Кременчуцького водосховища) Новогеоргіївського району. Ось як описав перипетії ризикованої справи генерал Наумов: “Вот уже вступили на лед.

Местами он отошел от берега и звонко ломается. Закипела вода под конями. Они скользят, оказавшись на льду, но сани идут легко или же плывут, будто лодки. И не понять, то ли по дну переходят лошади быструю, то ли по льду... Но вот выбираемся на твердый лед, обходим трещины и вогнутые места с потоками зеленоватой воды и через час выходим на середину. Невдалеке багровый кустарник и едва приметный островок с копной сена... Я всматриваюсь на правый берег. Он пустынен. Кое-где виднеются копны сена; побуревшие, омытые прошлогодними дождями, конусообразные, они придавлены сверху кольями, чтобы выжженный ветер не раскидывал сено. Тихо. Передовой отряд уже там. Ни звука, ни движения в селе Вороновка, словно все вымерло»^{136}.

Уславлений генерал-герой чомусь забув пом'янути безкорисливу поміч мешканців Воронівки, що була надана його бійцям. Так, успішним подоланням водної перешкоди партизани зобов'язані в першу чергу самовідданому вчинку 32-річного Степана Павленка, який провів основну частину війська по нестійкій весняній кризі. Трохи згодом з обов'язками проводирів без ускладнень впоралися Іван Вакуленко та Іван Зінченко, які допомогли народним месникам дістатися Подорожнього та околиць Самусіївки^{137}.

Втім, було б недоречним твердження про буцімто одностайну гостинність та загальне захоплення краян від появи раптових гостей. Саме вірнопідданське повідомлення невідомого наразі гітлерівського поплічника призвело до каральної експедиції фашистів та їх подальшого розгрому. Інформатор зробив своїм покровителям справді ведмежу послугу, позаяк був свідком прибуття до Воронівки лише нечисельного розвідувального авангарду. Невірогідні відомості про противника зле пожартували над карателями. Бій, що розгорівся у піщаних дюнах біля села Подорожнє, перетворився на бійню через багатократну перевагу партизан у кількості й озброєнні. Ганебний фінал новогеоргіївського градоначальника Грибовського, який керував знищеним загonom, знайшов відображення у мемуарах генерала Наумова:

“ – Товарищи, братья, друзья по партии! – юлил и стонал, всхлипывал человек в тонкосуконном пальто и щегольской смушковой шапке. – Я не виноват, меня насильно... Я такой же, как вы, большевик в подполье! Вот мой билет... Это был бургомистр из Новогеоргиевска... Бургомистр упал на колени, к нему подбежала молодая женщина: - Скажи, подлюка, где кости моего мужа, где кости моей матери, моего отца, где моя сестра, где мои дедушка и бабушка? Предатель не смел поднять головы и взглянуть на женщину. Ее увели. Это была одна из немногих, кому удалось скрыться от преследования бургомистра. Он выдал райком и все подполье Чигиринского района; как провокатор и тайный агент, он погубил подполье в Знаменке, в Каменке и Александровке. Еще позднее этот выродок стал «связным» между черкасскими партизанами и...гестапо. После разгрома этого отряда, после провала и гибели еще многих подпольных групп и отрядов на Тясмине он был признан гитлеровцами и назначен бургомистром. Вместе с комендантом, с полицией и ротой солдат он поспешил на расправу, как только донесли ему о появлении наших разведчиков. Предвкушая еще одну свою «победу» над партизанами, он не дождался подкрепления из Чигирина и выехал сам ловить и казнить партизан, как это было в последние полтора года. И вытянул свой жребий. Гитлеровцы были расстреляны среди песчаных дюн у села Подорожного, а раненый комендант, начальник полиции со сворой приближенных и бургомистр сдались в плен к партизанам. Бургомистра постигла заслуженная кара, ему не помогли хитрые уловки»^{138}.

Варто додати, що у піщаних кучугурах поблизу Подорожнього отримав цілком заслужену партизанську кулю сумно відомий своєю активною участю у масовому знищенні новогеоргіївських євреїв Тимофій Кабачок.

В самому Подорожньому відбулося знайомство Наумова з завідуючим місцевою лікарнею й одночасно керівником підпільної групи Іваном Васильовичем Степановим. З превеликим подивом генерал Наумов дізнався про вправно наладжений ланцюжок систематичного переправлення колишніх офіцерів РСЧА з Кременчуцького концтабору 346 А до Чигиринщини. Так зусиллями купки підпільників групи «Патріот Батьківщини», а саме лікаря Степанова, табірної фельдшера Шарашенідзе, завгоспа Подорожненської лікарні Васильєва, перекладача Кременчуцького концтабору Дмитрієва кілька десятків радянських офіцерів здобули можливість зі зброєю в руках розраховатися за перенесені у неволі злигодні^{139}.

Двоє враження залишили по собі партизани-наумівці у Великій Андрусівці – крупному селі, що здіймалося над правим берегом Тясмина. Блискавичний нічний напад став дуже неприємним сюрпризом для місцевих поліцаїв та відділення комендантської служби, захоплених зненацька. Легкий тріумф прибульцям забезпечили патріотично налаштовані селяни, очолювані колишнім оточенцем П. Гвашевим, осетином за національністю. Всі вони улилися до лав з'єднання в якості окремого кавалерійського взводу. Бойовим хрещенням нового підрозділу стала участь у знищенні германської заготівельної фірми, що улаштувалась в Крилівському лісництві і широко використовувала працю в'язнів Самусіївського табору. Перед залишенням села партизанське командування вирішило облагодіяти його мешканців і оголосило про вільний доступ до приміщення сільського клубу, перетвореного на зерносховище місцевого громадського двору. Про сповнені трагізму подальші події свідчать рядки ґрунтовної праці заслуженого вчителя Української РСР Микити Мойсейовича Каракати: “ Було багато розібрано хліба, але всіх тих, хто брав хліб, невидима рука якогось Доненка (він ніби десь поблизу жив) записала і, коли комендант повернувся, той список, очевидно, був поданий йому. У зв'язку з цим фашисти декого розстріляли, а стареньким бабусям всипали шомполів”^{140}.

Під час просування наумівців територією району було виділено кілька десятків мобільних груп, які мали за мету збір інформації про дислокацію сил ворога та реквізиції провіанту та фуражу. Під час проведення розвідки у с.Федірки місцевими поліціантами був захоплений у полон один з партизанів. Після допиту з тортурами колишній лейтенант Червоної Армії, уродженець Псковщини Микола Олександрович Тюлев був скараний на горло.

У ті похмурі березневі дні “за зв'язок з партизанами” наклали головою завідувачий великоандрусівською крамницею Єгор Купріянович Чернієнко, відважний партизанський поводитир Степан Якович Павленко та шість інших жителів довколишніх сіл.

Разом з підлеглими бригадефюрера СС Ваппенханса^{141} відповідальність за страти на Новогеоргіївщині несе певне коло осіб, які з тих або інших причин прийняли рішення співпрацювати з окупаційною адміністрацією.

Колабораціоністські настрої знайшли у середовищі новогеоргіївської громади цілком поживний ґрунт внаслідок болісних спогадів у масовій свідомості краян про не таке вже давнє минуле. Згідно з даними Державного архіву Кіровоградської області, лише в селах Новогеоргіївщини протягом 1937-1938 років органами НКВС було незаконно репресовано 383 особи^{142}. До того ж, спекулювання з приводу злочинів колишньої влади використовувалося нацистами при першій ліпшій нагоді. Наприклад, 31 липня 1943 року в міському сквері (поблизу земельного відділу Новогеоргіївської районної управи) відбувся мітинг, присвячений знайденому гітлерівцями масовому похованню жертв політичних репресій у Вінниці^{143}.

Нарівні з використанням стандартного жупелу “звірств кривавих комісарів” планомірно відбувалось залякування населення всілякими відозвами та зверненнями. Для прикладу доцільно буде навести текст однієї з них: “Кожен, хто не допомагає викривати злочинців-партизанів – їхній спільник. Отже, хто про них щось знає, чи буде це чоловік, чи жінка – повинен зараз же сповістити німців. Злочини бандитів не можуть затримати німецької перемоги – вони шкодять тільки Вам і майбутньому ваших родин”^{144}.

Проте ідеологічне затуркування мирних жителів було не єдиною й навіть не головною зброєю. У боротьбі зі “злочинцями-партизанами” перевага надавалась більш витонченим, деколи езуїтським, засобам. Зокрема:

1. Нарощування кадрового потенціалу у спеціалізованих навчальних закладах (поліцейська школа у Кіровограді, розвідшкола у с. Ново-Павлівка Кіровоградського району)^{145};
2. Налагодження таємної антипартизанської мережі (вербування лісників);
3. Укорінювання в осередки Опору таємних агентів ;

4. Спецоперації так званих псевдопартизанських загонів з метою розпалювання негативного ставлення місцевого населення до партизанів. (Спільними діями загону І. Діброви та загону ім.Сталіна навесні 1943 р. було знищено одне з таких формувань – “загін Холодного яру” під проводом Залізняка (Крамара) – Назара Стодолі (Наконечного)^{146}.

Природна річ, що відмінно вишколені гестапівці час від часу брали гору над необізнаними з азами таємної війни доморощеними підпільниками. У скорботному мартирологу викритих та знешкоджених гітлерівцями – вже згадувана табурищанська група Ф. Ткаченка, Микільський осередок на чолі з колишнім головою колгоспу Данилом Ломановим, товариство “партизанського села” Захарівки (Д. Білий, І. Чередниченко, О. Підгірний та ін.^{147}), Глинська підпільна група В.Ф.Коруца тощо.

Останнім успіхом керівника новогеоргіївської жандармерії оберштурмфюрера СС Фріца Сімона стало знищення восени 1943 р. червоноармійської розвідгрупи в шелягах урочища Гайок (зараз – окраїна Заводського мікрорайону Світловодська). Свідoctва сучасників дають змогу у загальних рисах відтворити перебіг подій, що призвели до фатальної розвязки. Під час обстеження місцевості поблизу с. Ревівка розвідники потрапили під негласний нагляд шуцманів. Стеження, яке проводив поліцай на прізвище Котельніков, зрештою було викрито. Це коштувало філерові життя. Страта товариша розізлила місцевих поліцаїв. Облава не примусила довго чекати на себе. Перестрелка, що розпочалася, коштувала життя ще кільком місцевим доглядачам “орднунгу”, в тому числі і такому собі Качковському, який свого часу затягнув шибеничного зашморгу на шиї Степана Павленка^{148}.

Дівчина-радистка, що знищила ката, та командир групи були зрешечені кулями. Двоє інших розвідників кинулися тікати. Під час гонитви одного з них було серйозно поранено, і саме йому судилося прийняти на себе лють помсти до краю осатанілих переслідувачів. Після бузувірських мордувань спотворений труп солдата був похований жителями села Бугроватка. (8 травня 1975 року останки невідомого звияжця було урочисто перевезено до Світловодська, де вони і знайшли останній спочинок поблизу пам’ятника радянським воїнам, що загинули у роки Великої Вітчизняної війни при форсуванні Дніпра)^{149}.

Дії новогеоргіївських партизанів та підпільників були логічно пов’язані з подіями на фронті. З переміщенням театру військових дій впритул до Дніпра різко зріс коефіцієнт корисної дії секретних агентів-споглядачів, підпорядкованих особисто М.М. Скирді. Уміло замасковані, вони надавали надзвичайно цінну інформацію про підготовку німців до оборони. Ось фрагмент одного з оперативних зведень, що періодично з’являлися на робочому столі секретаря підпільного обкому: “Новогеоргиевск, 6.09.43г.:

а) в с.Большая Андрусовка Н.Георгиевского района жандармы сожгли 3 хаты за отказ молодежи от поездки в Германию (молодежь прячется). Жандармы и полиция на ночь остались в селе. Ночью была перестрелка между жандармами и группой партизан. Эта группа партизан – из местного населения;

б) несколько дней подряд, вдоль по Днепру, со стороны Кременчуга, в сторону Черкасс, идут целые колонны немецких автомашин с понтонными мостами. По имеющимся в Новогеоргиевске сведениям, эти мосты везут для постройки понтонного моста в Черкассах;

в) в Новогеоргиевске мобилизовано местное население для рытья окопов между Кременчугом и Черкассами (по правую сторону Днепра);

г) в Новогеоргиевске полно немецких войск и автомашин. Войсками заняты все свободные помещения и склады. Отобраны и сейчас отбираются помещения для войск по всей правой стороне Днепра вглубь Кировоградской области на 100-150 километров. На жилих помещениях и складах есть уже надписи: «Занято...человек»^{150}.

Не залишилися сторонніми спостерігачами під час визволення їхніх сіл підпільники Свиначо-Павлівки (зараз – с. Павлівка Світловодського району) та Табурища. Примітною в цьому відношенні є участь Свиначо-Павлівської бойової групи підпільної комсомольсько-молодіжної організації “Набат” (керівник В.І.Ус). Центр управління товариством зосереджувався у с.Білецьківка Кременчуцького району. Найголовнішим здобутком «набатівців» став збройний виступ 25-26 листопада 1943 року в

гітлерівському тилу. Раптовість дій підпільників зумовила швидке визволення Білецьківки радянським військами. В подальших боях за визволення краю членами організації було захоплено 11 гармат, 5 мінометів, 2 кулемети, 31 автомашина, 37 возів, навантажених військовим майном та склад боєприпасів.^{151} Всього до складу воєнізованого формування входило 10 відділків, що об'єднували 95 дівчат та юнаків – мешканців навколишніх сел.^{152} Керівником свинаропавлівської бойової групи був Петро Григорович Калініченко. Бойовим хрещенням для них стало звільнення з-під варти двох сотень заручників у с.Свердлівка. З підходом регулярних частин Червоної Армії підпільники Свинаро-Павлівки та Свердлівки вступили до лав 66 – ої гвардійської та 299 – ої стрілецьких дивізій відповідно.^{153}

Серед новобранців був і єдиний уцілілий член знищеної у далекому лютому 42-го табурищанської молодіжної підпільно-диверсійної групи Олексій Васильченко.

Трактування подій тих років дотепер ще обтяжене нашаруваннями минулої епохи. У зв'язку з цим неможливо залишити поза увагою одну з бойових операцій з'єднання І. Діброва з гучною назвою “розгром фашистської залози та штабу армії у Іванківцях”.

Стислий зміст офіційної версії такий. В ніч з 10 на 11 листопада 1943 року дві з половиною сотні партизанів несподівано атакували с. Іванківці Новогеоргіївського району, де на той час розташувалося доволі значне вороже угруповання. Кожна з одинадцяти штурмових груп мала за мішень певний ключовий об'єкт (кулеметна вогнева точка, комендатура, склади, штаб, квартири особового складу тощо). У ході двогодинного бою партизани вивели з ладу велику кількість солдатів та офіцерів противника, а також заподіяли великої шкоди його матеріальній базі (знищення двох складів з боєприпасами та обмундируванням, спалення гаражу з п'ятьма машинами)^{154}.

На перший погляд, ситуація гранично прозора й цілком відповідає тогочасним реаліям. Але при детальному розгляді обставин нічного бою питання виникають одне за одним.

По-перше, не може не викликати подиву факт керівництва операцією комісаром з'єднання К. Сабанським. Очевидно, Ілля Данилович Діброва не приділяв великого значення проведенню вилазки.

По-друге, сама сутичка носила відверто неорганізований характер. Розпорошені групи захвату (від 5 до 40 бійців), просуваючись до центру села, невдовзі втратили взаємодію. Тим часом, відійшовши від хвилинної розгубленості, викликані раптовою стріляниною та гранатними вибухами, німці оговталися і, зосередившись поблизу складів, розпочали контратаку. Вуличний бій за умови, що чисельність гітлерівців переважала вдвічі, незабаром втратив будь-який сенс.

По-третє, резонну недовіру викликають офіційні цифри бойових втрат обох сторін. Згідно за звітом командування з'єднання від 7.02.1944р. фашисти, маючи значну чисельну перевагу, умудрилися втратити “біля 40” вбитими та “біля 70” пораненими^{155}. (За іншими джерелами – 30 та 17 відповідно^{156}). Всупереч всім військово-теоретичним канонам атакуюча сторона, тобто партизани, понесла мізерні втрати – 8 вбитих та 17 поранених).^{157} Інші джерела взагалі знижують їх до 3 та 2 відповідно^{158}). Впадає в око використання щодо втрат супротивника сумнівного терміну “біля”. Адже варто пам'ятати, що мова йде про бій у ночних умовах протягом нетривалого проміжку часу (24.00-02.30), в якому втрати ворога піддаються обчислюванню вельми приблизно.

По-четверте, незважаючи на нібито великі втрати окупантів у живій силі, по відношенню до місцевого населення ніяких репресивних заходів вжито не було^{159}.

Отже виходячи з усього викладеного вище, можна припустити, що напад на іванківський гарнізон був скоріше не зовсім вдалим наскоком навмання з яскраво вираженим ідеологічним забарвленням, ніж ретельно продуманою акцією відплати. Цю гіпотезу підтверджують наступні чинники:

1. Вже згадуване керівництво операцією комісара з'єднання.

2. Порівняно невелика кількість учасників нальоту, хоча на той час підрозділ нараховував близько тисячу бійців.

3. Збіг у часі з черговою річницею Великого Жовтня (щоправда, з невеликим запізненням).

4. Нереальність кількісних втрат гітлерівців є типовим прикладом надмірного завищення бойових показників у партизанських оперативних звітах.

Як бачимо, історія антиокупаційного руху Новогеорґіївщини наразі залишається маловивченою царинною, що надає їй додаткової привабливості для всіх небайдужих до свого минулого. А тому ставити крапку в цій історії передчасно.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Герої та битви

ПЕРЕДМОВА

Започаткований влітку 1943-го року контрнаступ Червоної Армії зумовив природний крок протидії германського вищого командування. Згідно з викладками гітлерівських генштабистів, натиск “більшовицьких орд” мав розбитися об укріплення неприступного “Східного валу”. Призупинення радянських військ було кардинальним завданням, оскільки в разі успіху не тільки дозволяло виснаженим частинам вермахту перевести подих, але й, у ідеалі, надавало змогу виграти час до початку весняної кампанії-44.

Південна ділянка нового оборонного рубежу, що проходила вздовж Дніпра, мала пишну назву “лінія Вотана” на ім’я давньогерманського верховного божества^{160}.

Німецькі військові інженери не дарма їли свій хліб: наприкінці вересня, завдячуючи використанню підневільної праці місцевих жителів, великомасштабна (від Балтики до Приазов’я) фортифікаційна система стала реальністю. Офіційне радянське військово-історичне видання так змальовує черговий “якір порятунку” 3-го Рейху: “Оборона німців на правому березі Дніпра нагадувала укріплення польового типу: траншеї, мінні поля, дротяні загородження. У траншеях були облагоджені кулеметні майданчики та дерево-земляні вогневі точки з тривким перекриттям. Оборона забудовувалася не тільки на березі річки, а й у глибині. Особлива увага приділялася пристосуванню населених пунктів та панівних висот до кругової оборони”.^{161}

Потреба у дотах та мінних полях не примусила довго чекати на себе: 15-го вересня 1943-го року гітлерівське командування прийняло рішення про відвід військ за Дніпро. Сп’янілі від хмелю перемог, навздогін кинулись армії Воронезького, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів. Намагаючись за будь-яку ціну зірвати цей потужний наступ, командувач групою армій “Південь” Еріх Манштейн ужив надзвичайно жорстких превентивних заходів, відомих як тактика “випаленої землі”. Суть її він відверто виклав у книзі спогадів “Загублені перемоги”: “У смузі 20-30 км перед Дніпром було зруйновано, знищено або вивезено в тил усе, що могло допомогти ворогу негайно продовжувати свій наступ широким фронтом по той бік річки, тобто все, що могло бути для нього під час скупчування сил проти наших дніпровських позицій сховом або місцем розквартирування, і все, що мало полегшити йому постачання, зокрема продовольче забезпечення його військ”.^{162}

Позбавлений сусальності опис практичного втілення в життя цих настанов міститься у спогадах учасника визволення краю, генерала Науменка: “На шляху до Дніпра нам не зустрілося жодного населеного пункту, що не був зруйнований ворогом. Тільки цегляні остови печей промовисто стирчали на місцях згарищ, ніби звертаючись до неба про допомогу за зруйноване життя. Відступаючи, гітлерівці не милували навіть тварин. Ми бачили корів, кіз та овець із розпореними черевами, затоптаних у землю гусей та курей. Не бачили ми на луках звичайних у цей час копиць сіна та золотистих солом’яних ожеред, що станом розташовувалися у полі. Города, які раніше завжди

осінювалися ставними соняшниками, сади з нахиленими до землі від важкості плодів гілками, пасіки – все це було сплюндровано гітлерівцями”^{163}.

У полтавсько-кременчуцькому напрямку до Дніпра просувалися армії Степового фронту. Ця стратегічна одиниця слугувала свого часу безпосереднім джерелом людських ресурсів для генералів Ватутіна й Рокоссовського під час Курського бойовища. З виходом на оперативний простір командувач фронтом, генерал-полковник І.С. Конєв отримав нарешті шанс виявити свої таланти.

На відміну від багатьох своїх колег Іван Степанович набув воєводського досвіду порівняно пізно – у 2-гу Світову. (Навряд чи можна всерйоз сприймати недовгу службу молодшим командиром артилерійського дивізіону часів першої світової війни як кладезь воєнної премудрості. Хоча, мабуть, саме унтер-офіцерське минуле обумовило підвищену увагу радянського генерала Конєва до питань тилового забезпечення солдатів).^{164} Дебют, м’яко кажучи, вийшов неавантажний: лише малозрозуміле м’якосердя Г.К. Жукова врятувало майже приреченого командуючого Західним фронтом від неминучого трибуналу за оточення чотирьох армій під Вязьмою у жовтні 1941 року.^{165} Час зарубцював сліди прикрого провалу і після півторарічного перебування у тіні майбутній маршал отримав-таки нове досить відповідальне призначення. Згідно з планом проведення операції, першочерговим завданням фронту був розгром кіровоградсько-криворізького угруповання противника з подальшим виходом у тил дніпропетровської групи гітлерівських військ. Для цього бойові сили фронту були виокремлені у 2 армійські групи. Знищити кіровоградське угруповання німців мали 26 дивізій північної групи. При цьому за виключно важливу визначалася ділянка 53 – ої армії, війська якої мали діяти у смузі с.Успенське, Червоно-Кам’янка, Шурівка, Казанки. Артилерійську підтримку семи стрілецьким дивізіям надавали 872 стволи (463 міномети, 373 легких та 872 важких гармат). Для порівняння, наступ 3-х інших армій (52-ої загальновійськової, 4-ої та 5-ої гвардійських) забезпечувався 1007 одиницями артилерійської техніки (424 міномети, 493 легких та 90 важких гармат).

Удар в напрямку П’ятихатки – Кривий Ріг з метою виходу у тил дніпропетровській групі ворога здійснювали війська південної групи у складі 37-ої й 57-ої загальновійськових та 7-ої гвардійської армій (23 дивізії, 2491 мінометів та гармат).^{166} Авіаційне прикриття здійснювала 5-а повітряна армія.

Не допустити злому лінії Вотана військами Конєва мали 3-й, 11-й, 42-й та 47-й корпуси 8-ої германської армії на чолі з вірним соратником Манштейна, генералом піхоти Отто Велером. Воюючі сторони однаково далекі були від досконалих кондицій. І гітлерівці, і червоноармійці перенесли надзвичайно втомливу “гонитву до Дніпра”. Перевага радянських військ у чисельності (внаслідок мобілізації населення звільнених територій) багато в чому нівелювалась низькими бойовими якостями поповнення і безпрограшним розташуванням бойових позицій супротивника на панівних правобережних височинах. Окрім цього, нагальною проблемою для червоноармійського командування став крайній дефіцит переправних засобів. Втім, вирішення цієї проблеми було перекладене безпосередньо на підрозділи, іншими словами – віддано на самоплив.

Бойові сутички, що розгорнулися в середній і нижній течії Дніпра наприкінці вересня 1943-го року, в новітній історіографії отримали назву Нижньодніпровського оперативного наступу. У форматі цього масштабного військово-стратегічного зіткнення й відбувалася аж до 10 жовтня того ж року локальна Кременчуцька операція армій правого крила Степового фронту^{167}.

Розділ перший.

«Власівський гамбіт»

Війні, як соціально-політичному явищу взагалі, споконвічно властивий, так би мовити, стан стабільної нестабільності. Який би аспект або навіть поодинокий вияв її не привернув нашої уваги – ситуація на театрі військових дій або наявність палива на полковому складі – невід’ємними рисами їх є мінливість, плинність тощо. Все вищесказане повною мірою стосується міграцій військових частин.

Закономірні бойові втрати та перекидання резервів на “гарячі” ділянки фронту автоматично призводять до перманентних варіацій особового складу рот, дивізій та фронтів.

П’ята гвардійська армія була в цьому відношенні рідкісним, а тому вартим уваги, винятком. Досвідчені солдати, добре підготовлений сержантський прошарок, талановите офіцерство та славетні традиції Сталінграда усталили за нею репутацію надзвичайно боєздатної тактичної одиниці. Справжня “краса і гордість” всього Степового фронту, вона була його своєрідною “ланкою тяжіння”.

Під стать армії був її генерал – Олексій Семенович Жадов. Син орловського селянина, він у свої 42 роки встиг удосталь повоювати з врангелівцями та басмачами. У Академії ім. Фрунзе його однокурсниками були тоді ще невідомі І. Х. Баграмян та П. С. Рибалко. Більш ніж двадцять років прослуживши у кавалерії, на початку війни Жадов отримав призначення на посаду командира повітряно-десантного корпусу. Тямущого та рішучого, його помітили і призначили командармом. Під його керівництвом 66-а армія була перейменована на 5-у гвардійську.

Саме гвардійцям Жадова судилося потрапити у самісінькій вир кривавої драми, що розгорілася в перших числах жовтня 1943-го року поблизу впадання в Дніпро р. Тясмина (зараз – зона Кременчуцького водосховища). Свідoctва місцевих жителів та карти, що збереглися, дають змогу відновити, принаймні у загальних рисах, особливості місцевого ландшафту. Дніпровське русло у цих краях розливалось у два рукави – Старе русло (ближче до лівого берега) та Річище (ближче до правого) – неглибокі (у середньому 2,5 м.), порівняно неширокі (Річище – 60-100 м., Старе Русло – 200 м.), з повільною течією (0,3-0,4 м./сек.). Розтоки самі по собі не становили серйозної перешкоди для форсування у бойових умовах. Корінь зла крився у ланцюговій смузі піщаних острівців, що тяглася вздовж річкової течії протягом кількох десятків кілометрів і слугувала вододілом між двома протоками.

Трохи здіймаючись над рівнем води, ці клаптики суходолу чудово проглядалися з правого берега. Рідкі чагарникові зарості обіцяли вельми ненадійний захисток від очей ворожих спостерігачів. Отже, форсування на цій ділянці було справою доволі утрудненою, якщо не безнадійною взагалі.

Найперша аксіома військової стратегії стверджує: розпорошування сил у ході наступу є прямим шляхом до краху.

Запорука успіху полягає у створенні міцного ударного кулака з обмеженим місцем дії. Решта військ лише про людське око розвивають бурхливу діяльність, відволікають увагу противника, дезорієнтують його. І головне питання лише в тому, чи зуміє ворог розгадати напрямок головного удару. Таким є неписаний закон військового мистецтва. Але радянський генералітет здебільшого торував свій, особливий шлях, співвідносячи терміни проведення конкретних бойових операцій із загальними директивами Ставки Верховного Головнокомандування. У даному випадку мова йде про відому настанову “брати Дніпро з ходу!” (директива від 9 вересня 1943-го року)^{168}.

Не заперечуючи вихідної раціональної зернини (швидке форсування, безумовне, за певних умов могло би зберегти десятки солдатських життів), важко знайти виправдання засобам втілення цієї ідеї в життя. У гарячковому поквапі переслідування відбувся фатальний розрив між передовими частинами Червоної Армії та службами поточного забезпечення. Збій у постачанні боєприпасами, технікою, паливно-мастильними матеріалами знищив усі вигоди швидкого підходу до ріки. Але загроза службового пониження через невинувато високі втрати під час поспішного форсування вважалася дрібницею у порівнянні з карою за найменшу затримку, тобто відверту непокору особисто Й.В. Сталіну. Конєв розумів це краще, ніж багато хто з його співбратів по генеральському цеху. Тому переправа у задалегідь запланованих точках прикладання головних зусиль (с. Келеберда; с. Мишурін Ріг - Домоткань) розпочалася спонтанним пробоем, на талан, без спроб увести гітлерівців в оману. Попервах вдалий, невдовзі наступ 7-ої гвардійської та 37-ої загальновійськової армій застопорився. Вороже командування, негайно підтягнувши резерви (у тому числі сумнозвісні дивізії СС “Мертва голова” та “Велика Германія”), перейшло в контрнаступ. Незабаром становище затиснутих на невеликому (25 км. по фронті та до 15 км. у глибину) плацдармі радянських солдат погіршилося до критичної межі. У повітрі виразно замаюрів привід нової поразки. Тоді-то Конєв і вирішив кинути на шальки терезів свого “джокера” – 5-ту гвардійську армію.

Йї було поставлено за мету створити у противника враження, що головне атакуюче угруповання зосереджене вище Кременчука, між селами Власівка й Максимівка. За будь-яку ціну привернути до себе увагу, послабивши тим самим смертельне півкільце на шиї армій генералів Шарохіна і Шумилова - таким був замисел “власівського гамбіту” у виконанні командарма Жадова. Воєнні накази не обговорюються, і, мабуть, подумки згнітивши серце, Олексій Семенович віддав наказ про підготовку до переправи. Варто підкреслити, що подолання водних перепон військами РСЧА зовсім не вражало оперативними родзинками, відбуваючись по шаблону, складовими якого були:

1. Розвідка місць можливих переправ, розташувань ворожих вогневих точок, здійснювалася за 1-2 доби до початку операції кількома мобільними групами (3-4 бійця).
2. Висадка саперних підрозділів у кількості 20-40 бійців для очищення приузбережної смуги від можливих мін та ін. та знешкодження найближчих вогнищ опору – так звана перша хвиля десанту.
3. Штурмова атака силами 1-2 рот підсиленого складу (150-300 бійців), розширення первісного плацдарму, відбиття ворожих контратак – друга хвиля десанту.
4. Переправа основних частин за схемою: батальйон – полк – дивізія.

Як правило, призначені до переправи війська відокремлювалися у два порядки (ешелони). Підрозділи першого з них (близько 2/3 від загальної чисельності) вступали в битву одразу по всій лінії фронту. Решта вводилася до бою за умови сприятливої кон'юктури, для розвитку успіху, що намітився на вузькій ділянці. Згідно із увідною диспозицією генерала Жадова ввірені йому шість дивізій у складі двох стрілецьких корпусів напередодні операції розташувалися у такий спосіб:

А) Ділянку Кременчук – Власівка було обрано за початковий рубіж для наступу 33-го гвардійського стрілецького корпусу, перший ешелон котрого склали гвардійці 6-ої повітряно-десантної та (вище по Дніпру) 95-ої стрілецької дивізій. Між селами Власівкою та Максимівкою подолати Славутич доручалося бійцям 13-ої та 97-ої дивізій 32-го стрілецького корпусу;

Б) Дивізії другого ешелону – 9-та повітряно-десантна та 66-а стрілецька – мали, в разі необхідності, закріпити та поглибити можливі плацдарми в межах 33-го та 32-го корпусів відповідно^{169};

В) На солдатів та офіцерів 68-го та 70-го окремих батальйонів 14-ої штурмової інженерно-саперної бригади покладался суто технічний бік майбутньої операції (зведення понтонних мостів, десантування засобів арт. підтримки тощо).

Поки генерали сушили собі голови над картами, скромні творці їхніх перемог поспішно слали звісточки рідним. Текст одного такого листа, написаного перед лицем смерті, наводиться далі:

“2/10 – 1943 года.

Здравствуйте, дорогие родители: мамаша и сестра Нина.

С гвардейским приветом к вам ваш сын и брат Владимир. Мамаша, теперь сообщу, что от вас давно весточки не получал, пока что жив и здоров. Мамаша, все войны уже дошли до Днепра. Питание хорошее, едим, чего только желаем, получаем водку. Мамаша, я уже прошел около четырехста километров с боями. Освободили тысячи деревень и сел Украины, и таких зверств, что творят немецкие разбойники я еще не видал. Они, мама, жгут деревни, села, хаты, даже погребных ям не оставляют, скот целыми табунами на лугах расстреливают. Жителей угоняют за Днепр, их много оттуда бежит, они рассказывают про зверские издевательства над людьми. Мама, мы вошли первыми в Полтаву, вошли первые и освободили Кременчуг, да, мама, приходилось много встречать трудностей, но с ними мы не считаемся. Сколько раз меня оглушало снарядом, что теперь плохо слышу, один раз ранило, много раз над моей головой рвались снаряды, но пока несколько раз рвало пулями шинель и пилотку. Над головой ходили танки, все победили и вышли на берег Днепра. Воюем и воевать будем до тех пор, пока не угоним и разобьем эту сволочь. Сегодня, 2 октября меня правительство наградило медалью «За отвагу». Мамаша и сестра Нина обо мне не заботьтесь. Ну пока до свидания. Передай привет Вите и Шуре и дай письмо почитать, если убьют то хай они помнят героя товарища пулеметчика, награжденного медалью «За отвагу». Если через неделю не будет

письма, то считай, пожалуй, что нет меня в живых и много не плачь. Может, останусь и жив. До свидания.

Передавай всем привет от меня. Владимир.»^{170} Більше від гвардії рядового Володимира Прокоповича Кузнєцова листів не надходило...

В ніч з 2 на 3 жовтня у мертвотному сьйві німецьких освітлювальних ракет від лівого берега відчалили човни розвідувально-саперних груп 4-х дивізій. Вже перші недогоди засвідчили – на те, що висадження розігруватиметься як за нотами, годі й сподіватися.

Зокрема, шквальний вогонь гітлерівської бойової охорони зірвав у самому зародку спробу розвідників 95-ої гвардійської стрілецької дивізії (комдив.- генерал-майор Никитченко) бодай зачепитися за край піщаного острівця посеред ріки. Такий нещасливий результат пояснюється зарівно пильністю ворожих чатів та крайньою нестачею переправних засобів^{171}.

Недовготривалими виявилися ілюзії й щодо перспектив 6-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії полковника Смирнова.

Спочатку, як здавалося, ніщо не віщувало конфузу. Зведені розвідувально-саперні групи 17-го та 20-го повітряно-десантних полків, уникнувши серйозних втрат, подолали Старе Русло і зайняли острів Великий. Одержавши відповідний сигнал, слідом вирушили штурмові батальйони другої хвилі. Командир одного з них, гвардії капітан М. Коновалов, піддавшись азарту, знехтував установленим порядком і зайняв місце у першому човні. Пряме влучення снаряду, коли до цілі залишалися лічені метри, стало воістину злою іронією долі. В обезглавленому загоні, на жаль, так і не знайшлося рішучої людини, здатної переламати панічну розгубленість бійців. Залишені напризволяще розвідгрупи відбивалися до останнього патрону. На лівий берег повернулися одиниці...^{172}

Вкрай невдалий початок змусив командуючого 33-м гвардійським стрілецьким корпусом генерал-лейтенанта М.І. Козлова припинити будь-які наступальні дії і перейти до оборони.

Сусіднім, 32-м корпусом командував генерал-лейтенант О.І.Родімцев. Свою Золоту Зірку Олександр Ілліч отримав в 1937-му за участь у іспанських подіях. Але достотним зоряним часом стало для нього командування знаменитою 13-ою гвардійською стрілецькою дивізією, що майже вся лягла трупом в окопах Сталінграда. Тепер, поруч з підрозділом, який свого часу підняв його на вершину слави, у розпорядженні генерала Родімцева знаходилися також 66-а та 97-а гвардійські стрілецькі дивізії. У величезній більшості родімцевський корпус був укомплектований обстріляними вояками, досконалими знавцями науки перемагати.

З-поміж 3-ох дивізійних командирів через свою молодість вирізнявся 33-річний генерал-майор Гліб Бакланов. Дійсна військова служба у лавах елітної Московської пролетарської стрілецької дивізії стала першою шаблицею в цій блискучій кар'єрі. Червень 1941 року застав його, вже охрещеного вогнем Зимової («фінської») кампанії, на посаді начальника штабу стрілецького полку. Протягом 2-х наступних років здібний офіцер з успіхом пройшов службовими східцями до командира стрілецької дивізії. Згодом О.С.Жадов так атестував колишнього підлеглого : «Мені подобалося в ньому намагання у будь-якій обстановці детально відшліфувати на місцевості всі питання організації бою. Маючи гарні ділові якості, він користувався заслуженою повагою всіх, хто його знав.»^{173} Недавнє призначення на посаду командира «родімцевської» дивізії менш за все скидалося на синекуру. Генерал Бакланов це чудово усвідомлював.

Двоє інших комдивів, хвацькі рубаки в минулому, генерали Яким Васильович Якшин та Іван Іванович Анциферов без особливих нарікань справлялися з обов'язками очільників 66-ої та 97-ої гвардійських стрілецьких дивізій.

Переправа військ 1-го ешелону 32-го корпусу розпочалася водночас із «сусідами» у ніч з 2 на 3 жовтня, проте попервах протікала, відверто кажучи, набагато вдаліше. Найближча ціль 97-ої дивізії генерала Анциферова – безіменний острів з позначкою 65,5 – через зовнішню подібність до солдатського шолома отримав у червоноармійському вжитку прізвисько «Каска». Встановлення контролю над ним робило можливим подальше оволодіння важливим пунктом гітлерівської оборони –

селом Табурище. Бездоганна висадка розвідгрупи старшого лейтенанта Малікова та роти прикриття під проводом старшого лейтенанта Гончарова визначила захоплення передових ворожих позицій. Командування німецького 587-го гренадерського полку відверто недооцінило супротивника, вважаючи, мабуть, що у радянських генералів вистачить здорового глузду не відправляти людей на вірну смерть.

На ранок 3-го жовтня дивізія генерала Анциферова майже в повному складі опинилася у пастці без жодних зусиль з боку ворога. Маючи можливість діяти по внутрішніх оперативних лініях, керівництво німецької 320-ї піхотної дивізії швидко перегрупувало сили і, на додаток, викликало авіацію. Протягом дня масовані артилерійські та повітряні бомбардування чергувалися з спільними атаками піхоти й танків. Під вечір гітлерівці зрештою прорвали оборону на ділянці 292-го гвардійського стрілецького полку. Рештки батальйону під орудою гвардії капітана І. Білого були скинуті у річку. На той час із двох сотень бійців живими залишилося лише сімнадцять.

Жменьці донезмоги виснажених людей залишався один, але достойний вихід – якнайдорожче для ворога віддати своє життя. З наказу полкового парторга капітана Степана Гайди у радіоефір полетіли лиховісні слова: “Зіграйте танго “Чорний принц”. За попередньою домовленістю з командиром першого артдивізіону 232-го гвардійського артполка капітаном Скібіцьким це був виклик вогню на себе. Мінометний залп зрізав, як ножем, перші ряди фашистських автоматників. Вцілілі гвардійці сповна скористалися хвилиною розгубленості ворога. Зазнаний катарсис, розжеврений до того ж жагою помсти за загиблих однополчан, вилився в несамопитий шал рукопашної, яка відкинула німців на вихідні позиції. (У подальші дні виклик вогню на себе став знаковим явищем боїв на острові “Каска”. Ініціаторами розпачливого жесту виступали як рядові солдати-радиости Скоробогатов і Сокальський, так і представник середнього офіцерства – підполковник Рясний.)^{174}.

Своєчасна доставка на острів кількох батарей під командуванням лейтенантів Коніщева, Сабліна і Шабаліна дозволила відстрочити неминучу розв’язку. Вранці 4-го жовтня 1943 року шість “сорокоп’яток” та дванадцять мінометів (за іншими даними – 4 та 8 відповідно) вступили в свідомо нерівний герць з кількома десятками гармат гітлерівського 320-го артилерійського полку. Вогонь лівобережної артилерії, за свідоцтвом очевидця, носив виключно номінальний характер і великих збитків ворогу не заподіяв^{175}.

Використавши вогневу перевагу, німці нав’язали радянському десанту оборонну тактику і перевели бойові дії на острові у формат позиційної війни^{176}. Для гвардійців це було тотожно поразці, оскільки підвезення набоїв та харчів урівні з евакуацією вбитих та поранених здійснювалася, на відміну від німців, лише у нічний час. І без того непридатне становище дедалі більше набирало рис повсякденного страхіття через легко прогнозовані, але чомусь не враховані труднощі, так би мовити, “побутового плану”. “Під час вибуху снарядів шанці й траншеї обсипалися, і не те що пораненим, а навіть здоровим бійцям та офіцерам важко було виборсатися з-під завалів”^{177}. “Пісок хрускотів на зубах, захаращував вуха, потрапляв у вічі. А головне, він швидко виводив з ладу стрілецьку зброю: гвинтівки, автомати і кулемети. Їх доводилося часто чистити, для чого проводити повне розбирання і складання”^{178}.

Увечері 7-го жовтня 1943-го року перед початком вирішальної, вісімнадцятої числом, фашистської контратаки на поритому уздовж і впоперек вирвами плацдармі залишилось 367 захисників^{179}. Подвійна перевага супротивника у живій силі та неймовірна щільність вогню 15-ти артбатарей унеможлилювали диво. І дива не сталося: після недовгої, але запеклої сутички радянські бійці залишили свої окопи. Солдати 122-го загороджувального загону й штаб дивізії на чолі з генералом Анциферовим опинилися у ролі пасивних глядачів трагедії. Фінальним актом її став “залп милосердя”, випущений артилеристами капітана Скібіцького у відповідь на благання останнього захисника острова “Каска”, санінструктора роти автоматників. “Рая із Бекетовки” – з таким непоказним прізвиськом невідома героїня відійшла у вічність...

У ніч з 7 на 8 жовтня 1943-го року поодинокі групи вояків перебралися з “острова Смерті” на лівобережжя. 97-а гвардійська стрілецька дивізія як тактичне з’єднання припинила своє існування...

На лівому фланзі, із місцини в кількох кілометрах на захід від Власівки, вели наступ війська генерала Г. В. Бакланова. На відміну від свого колеги, чия дивізія протягом п'яти днів була перемелена на порох, Гліб Володимирович не міг нарікати на злий талан. Витягнутий на доволі велику відстань упродовж річища острів щонайкраще став у пригоді дивізійним штурмовим підрозділам в якості транзитного пункту. Вогневу точку, що заступила дорогу розвідникам лейтенанта Мікушева та саперному рою сержанта Москвичова, миттєво знешкодили автоматники Віктор Ковін і Леонід Винокуров. Швидко оговтавшись, німці кілька разів намагалися знищити невеликий (близько 40-а бійців) загін, що буквально зубами вчепився за відвойовану п'ядь правобережної землі. Поступово вичерпувалися боєприпаси, лави вояків невблаганно рідшали...

Найважливіше завдання врятувати залишки гинучого авангарду (і заразом якомога більше поширити плацдарм) комдив 13-ої гвардійської не вагаючись доручив своєму особистому резервові – роті капітана Підкопая.

Через багато років постарілий генерал так мотивував своє рішення: “Капітан Іван Якович Підкопай командував окремою ротою автоматників 39-го полку. Двадцятип'ятирічний капітан – за стажем старійшина ветеранів дивізії – був людиною рідкісного військового обдарування. Надзвичайно відважний, спритний і винахідливий, він володів особливим хистом привертати до себе людей, збуджувати в них мужність і надихати на подвиги, основу яких становив тверезий і глибоко продуманий розрахунок.

Підкопай дібрав собі в підрозділ бездоганних воїнів, до кінця відданих своєму командирові. Рота відзначалася винятковою дисциплінованістю, зібраністю, досконалою військовою майстерністю, міцною солдатською дружбаю – дружбаю фронтовиків. Він був дуже гарний собою, цей легендарний командир героїчної роти: високий, стрункий, підтягнутий, з правильними, приємними рисами обличчя. Його підрозділ завжди тримало в резерві командування для виконання особливо важливих і складних завдань, бо знало, що підкопайці ніколи не підведуть...”^{180}

Виходячи з усього, Іван Підкопай був справдішнім самородком, неабиякі здібності якого знайшли застосування тільки “дякуючи” воєнному лихоліттю. Адже до пори до часу ніщо у житті звичайного сільського парубка не провіщало доленосних змін. Дитинство, школа, робота пастухом та опалювачем у колгоспі, переїзд до Харкова, слюсарство на тамтешньому холодоцентрі – буденна доля звичайної людини. Початок Вітчизняної війни сержант Підкопай зустрів, перебуваючи у лавах 3-го повітряно-десантного корпусу. Можливо, він був знайомий або, навіть, товаришував із нашим земляком А. К. Цимбалом. Принаймні обидва вони брали участь в обороні Києва. Після падіння української столиці шляхи майбутніх Героїв Радянського Союзу розійшлися назавжди. Андрій Цимбал залишився партизанити у Спадшанських лісах, а Іван Підкопай разом з 87-ою (згодом 13-ою гвардійською) стрілецькою дивізією долав гіркі версти “Великого відступу” 1941-42 років, аж до самісінької Волги. У оборонних боях під Конотопом, Щиграми, Волчанкою він зарекомендував себе, кажучи сучасною мовою, майстром операцій спецпризначення. Зокрема йому не було рівних у диверсійній війні, що була розгорнута у ближньому тилу гітлерівців взимку 1941 - 42 років на ділянці 13-ої гвардійської дивізії. Тодішній командир її, генерал Родімцев, згадував: “...діяння диверсійних та розвідувальних груп були початком наших активних дій в обороні... Незабаром гітлерівці відчували, що небезпека чекає на них на кожному кроці. На дорогах в морозному степу зникали їхні патрулі. Щезали розвідники, зв'язківці, сапери, палали автівки з палимим і боєприпасами, злітали у повітря будинки, в яких окупанти намагалися пересидіти у теплі зиму... Група винищувачів, відібрана з-поміж молодих, фізично розвинутих та найвідважніших бійців... прокрадалася у ворожий тил, щохвилини ризикуючи потрапити в оточення і бути знищеними. Супротивник вів за ними невсипуще спостереження... Обдурити його було вельми непросто. Але наші солдати й офіцери проникали у лігво ворога і завдавали йому дуже відчутних ударів. В цих нічних рейдах особливо відзначилась розвідувальна група молодшого лейтенанта Підкопая. Здійснивши нічну вилазку на станцію Мармижі, вона винищила численний загін німців. Це була зухвала операція, і противник ще довго не міг отямитися після нічного нальоту”^{181}.

Напередодні дніпровського форсування наділений безперечними задатками видатного воєначальника кавалер орденів Червоної Зірки та Олександра Невського гвардії капітан Підкопай був новою зіркою радянського офіцерства.

... 3-проміж екіпажів двох човнів, що першими дісталися правого берега, у живих залишилося тільки троє бійців^{182}. Але перші втрати лише розпалили атакувальний порив решти. У блискавичному кидку рота Підкопая зайняла окопчики бойового дозору та передову траншею гітлерівців. Не витримавши рукопашної сутички, ті відступили до другого рубежу. Протягом наступного дня зведений загін стійко відбивав контратаки підрозділів 308-го гренадерського полку (198-а німецька піхотна дивізія). Командир десанту усвідомлював, що інертне сидіння бійців у окопах тільки на руку німцям. Врятувати плацдарм взагалі й роту зокрема міг перехід до т. зв. “жорсткої оборони”, своєрідних шпилькових уколів-ударів по ворожих позиціях.

Дальші події підтвердили, що капітан Підкопай цілком небезпідставно зажив слави аса “нічної війни”. Організований і особисто очолений ним у ніч з 3 на 4 жовтня 1943-го року напад на фашистські бойові порядки є хрестоматійним зразком нічної розвідки боєм, вартим увійти до анналів золотого фонду військового мистецтва. Сміливий за задумом та бездоганний за виконанням набіг з тріском вишпурив неприятеля із 2-ої і навіть 3-ої (!!!) оборонних траншей. Але значення нового подвигу героїчної роти аж ніяк не обмежувалося розширенням плацдарму і багатими трофеями (у тому числі 16-ма кулеметами)^{183}. Блискуче проведена операція відтягнула увагу гітлерівців від висадки 3-ої хвилі десанту – 39-го та 42-го гвардійських стрілецьких полків. У ході перекидання цих частин на правий берег відзначився одноліток капітана Підкопая, командир саперної роти лейтенант О. Седунов. Дніпро, збурений від вогневих розривів, був для нього, помора з діда-прадіда, майже рідною стихією. Маючи в своєму розпорядженні 2 п'ятитонних понтони та 10 рибальських човнів, винахідливий офіцер в рекордно стислі строки забезпечив переправу засобів артилерійського прикриття дивізії. За мужність, виявлену під час цієї безприкладної переправи, 25 солдатів та сержантів героїчної роти були відзначені державними нагородами. Зокрема, ефрейтор Ковальов був нагороджений орденом Леніна, а сержант Кузьмицький – орденом Богдана Хмельницького. {184}

Успіх, що нібито намітився протягом перших двох діб, на ділі виявився ефемерною удачею. Внаслідок напрочуд вдалого ворожого рокирування резервами дивізія Бакланова загрузла у виснажливих і абсолютно безнадійних боях за утримання плацдарму. Тому в ніч на 5 жовтня за особистим наказом комкора Родімцева у смузі дій частин Г. Бакланова почалася переправа резервної 66-ої дивізії на острів Піщаний. Для всіх трьох стрілецьких полків (145-го, 193-го та 195-го) великий (приблизно 5 кв. км.), позбавлений будь-яких ознак рослинності, плаский, як долоня, острів перетворився (з огляду на гірку неминучість) на смертельні лабети. З перших хвилин командування втратило контроль на ситуацією. У нічній метушні, під нищівним обстрілом підрозділи перемішалися, зв'язок з лівим берегом припинився. Запобігти винищенню радянського десанту вдалося завдяки жменьці рішучих людей, що опинилися в потрібний час у потрібному місці. Нечисленні джерела зберегли всього кілька імен із когорти непомітних (й непомічених!) героїв острова Піщаного, серед яких були комсорги М. Абдулін та І. Вязанкін. Зокрема, чільник батальйонного комсомольського осередку 193-го гвардійського стрілецького полку старший сержант Абдулін, від природи кмітливий та енергійний, швидко зметикував, що єдиний шанс вижити полягає у негайному захопленні ворожих траншей на протилежному краю острова. Пізніша оповідь Мансура Гізатуловича про ту відчайдушну, очолену ним атаку просякнута суворим подихом стародавніх героїчних саг (мовою оригіналу):

“...встали мы во весь рост разом десять-пятнадцать человек, как и было уговорено. Не успели сделать три первых шага вперед, как полутьсячная лавина выпрыгнула за нами из песка и черной бурей понеслась в сторону фашистских траншей. Вижу разинутые в крике рты... Кричу и я, хотя не слышу своего голоса, видимо сорвал голосовые связки, горло охватывает саднящая боль... Пробуксовывая в песке, бегу навстречу испуганным лицам немцев... Еще бы не испугаться – мы в буквальном смысле из-под земли, из-под песка выросли и обезумевшей лавиной несемся на них. Некоторые торопливо перезаряжают свои автоматы, на большинстве же лиц выражение полной растерянности. Наверное, один вид наш был способен содрогнуть психику. Странное дело, но мне самому делается страшно оттого, что я вызываю такой ужас. Это трудно рассказать. Я вижу оцепенелый ужас в глазах человека, этот ужас переплескивается в меня, растет во мне, удваиваемый ответным взглядом. Не в силах разъединить со встречным взглядом свой взгляд, бегу быстрее и быстрее, чтоб скорей покончить с этим разрастающимся до невыносимости состоянием... убить!... Не устаю повторять: будь проклята война! Многие среди бегущих рядом со мной падают... Но солнце ослепило немцев и они бьют неточно. Вижу немца, который уже бросился наутек – карабкается на противоположный борт траншеи. У офицера в крике открыт рот, он стреляет из пистолета, и солдат куклой сваливается

обратно в траншею. Но всех не перестреляешь – уже другие выкарабкались и бегут... Мы прыгаем сверху на плечи самых отчаянных или просто парализованных ужасом немцев... Топчем и давим их каблуками и пальцами, отбираем автоматы... Вон наш солдат сидит верхом на фрице и ездит на нем взад и вперед... Я своим заклинившим автоматом работаю, как дубиной, наконец срываю с убитого фашиста исправный автомат, и теперь мне сам черт не страшен – стреляю в убегающих фрицев...

До самой воды очистили мы себе пяточок в траншеях, все вооружились немецкими автоматами. С правого и левого флангов кидаются на нас немцы, как бешеные собаки, но у нас и гранаты есть, и пулеметы»^{185}.

Гіркий келих розгрому оминув дивізію генерала Якшина через збіг та взаємодію низки суттєвих чинників:

По-перше, затримка з уводом у бій на 2-3 доби не могла не вплинути на масштаби солдатських жертв;

По-друге, вже з перших годин перебування на острові десант знаходився під захистом хай невеликого, але надійного артилерійського щита, мінометної батареї лейтенанта Суворова та взводу 45-мм гармат лейтенанта Баранова^{186};

Нарешті, по-третє, контратакувальний потенціал ворога послаблювався обмеженою кількістю резервного контингенту, що знаходився у розпорядженні німецького командування.

Однак, 4-денне перебування на Піщаному завдало 66-ій гвардійській стрілецькій дивізії надзвичайно дошкульного удару. Станом на 9 жовтня 1943-го року замість штатних 10 596 осіб у ній нараховувалось 3 756 військовослужбовців, зокрема 193-й полк мав більш вражаючі показники: замість 2 173 в лавах зосталося 609 (з них 141 офіцер, 172 сержанти, 296 рядових) осіб^{187}.

Не менших втрат зазнали й інші з'єднання багатостраждального корпусу. Нерівна борня за острів "Каска" коштувала 97-ій дивізії генерала Анциферова всього її офіцерського цвіту. На заюшеному кров'ю піску полягли заступник командира дивізії зі стройової частини полковник Кашляєв, полкові командири підполковник Панський та майор Полухін, заступник начальника політвідділу дивізії капітан Шаповалов, заступник командира 298-го полку капітан Каюков, помічники начальника штабу 298-го полку капітани Білоусов та Єгоров, агітатор того ж полку капітан Ключев^{188}. Болючою втратою для командувача 13-ою гвардійською дивізією стала загибель власного заступника полковника Гаєва та заступника командира 34-го гвардійського стрілецького полку з політчастини підполковника Данилова^{189}. До того ж небезпечне поранення ледь не вкоротило віку командирові 42-го полку Герою Радянського Союзу підполковнику С.П. Березіну.

Лист ветерана Великої Вітчизняної війни В.С. Степанова на адресу гуртка "червоних слідопитів" світловодської школи № 8 проливає світло на маловідомі обставини врятування життя видатного радянського командира: "... Никогда не забудь мне сапера нашей роты сержанта Лагутина. Он был невысокого роста, в моих годах. Он был очень упорный (как бык, я бы сказал). Всегда шел первым. И вот, когда с того берега (когда уже берег был занят нами) передали сюда, что тяжело ранен Герой Советского Союза Березин, потребовался смелый солдат. Сержант Лагутин тут и оказался. Он один на лодке среди белого дня под артиллерийским и снайперским огнем немцев поехал туда и перевез этого раненного начальника. Лодка его была несколько раз пробита пулями и осколками. Он порвал на себе все рубашки, позатыкал ими дыры в лодке. А раненного высокого начальника доставил на наш берег..."^{190}

На жаль, постать Онисима Олексійовича Лагутіна залишається "білою плямою" у царині військово-історичного краєзнавства. Набагато більше відомо про земляка та однополчанина безстрашного сержанта – Івана Федоровича Черняєва. Либонь, керівний досвід не раз ставав у нагоді колишньому колгоспному бригадирові у нелегких ратних буднях фронтового сапера. Так було й у ніч проти 3 жовтня 1943-го року при форсуванні Дніпра поблизу с. Максимівки. Тоді гвардії молодший сержант Черняєв, незважаючи на поранення і бойові втрати, здійснив на чолі обслуги вантажного понтону двадцять один рейс^{191}. Незайве зауважити, що указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944-го року про присвоєння звання Героя Радянського Союзу учасникам Дніпровської битви разом з

уродженцями Волгоградщини О. Лагутіним та І. Черняєвим Золотих Зірок були удостоєні архангелогородець Олександр Седунов та харків'янин Іван Підкопай (останній – посмертно)^{192}.

Поряд із цим навряд чи доцільно із етичних міркувань акцентувати увагу лише на долях зореносців, адже звитязна жертвність всіх без винятку гвардійців, що клали голови “за други своя”, гідна слугувати за взірць духовного подвижництва. Повсякденний героїзм був нормою поведінки не тільки солдатів та офіцерів штурмових інженерних підрозділів. До кінця вірність військовому обов'язку зберегли і представники служб забезпечення. Так, завдяки організаторським якостям полкового інженера, гвардії капітана М.Д.Катренка 465 поранених червоноармійців були евакуйовані на лівий берег. {193} Легендарні оповідки про самовідданість зв'язківців С. Виборного та І. Кононова, мужність бойових “сестричок” Г. Плеханової та К. Хакімової, відвагу радиста Баліна і кухаря Ченцова стали невід'ємною частиною дивізійного солдатського епосу^{194}.

Отже, зробимо спробу підбити проміжні підсумки.

Деріївський плацдарм – першопричину всієї так званої “удаваної переправи” і точку розгортання головних сил генерала Конєва врешті-решт пощастило відстояти. Наступ, що невдовзі розпочався, мав за кынцеву мету здобуття стратегічно в важливих Кіровограда та Кривого Рогу. Проте, досвідчений Е.Манштейн, оперуючи резервами зміг нанесенням потужного контрудару по армії Жадова стабілізувати фронт у басейні р.Інгулець. Прикрє фіаско спричинили, не в останню чергу, згубливі прогалини у кадровому складі 5-ої гвардійської армії. Мобілізовані спохвату на звільнених територіях підлітки не зуміли компенсувати загибелі сотень досвідчених бійців. Здобуті ж ціною їхніх життів піщані плацдарми зрештою були залишені ворогу. Доказом цього сором'язливо замовчуваного офіційними джерелами, факту може слугувати текст нагородного листа до наказу по 32-му гвардійському стрілецькому корпусу за № 021/н від 22 жовтня 1943-го року: “...командир пулеметного расчета 193 гв. Стрелкового полка 66 гв. Стрелковой дивизии... Тов. Шамрай в бою 8.10.43г. на правом берегу Днепра, когда немцы при смене нашего полка другими частями пошли в контратаку, вместе с другими товарищами из ручного пулемета открыл ураганный огонь по противнику, уничтожив своим метким огнем до взвода немецких солдат и офицеров. Отбил контратаку фашистов, чем дал возможность смене боевых порядков. Захватив с собой два пулемета, переправился в свою часть...”^{195}

Уважний аналіз цього документу дозволяє зробити висновок саме про відвід радянських військ з плацдарму. Спеціальний термін “зміна бойових порядків” у даному випадку покликаний затінити непривабний прецедент здачі позицій ворогу, зважаючи на їх цілковиту тактичну непридатність. Рештки кулеметного взводу (на той час із 10-и бійців в живих лишилося троє^{196}), вели типовий ар'єргардний бій, метою якого був зрив ворожого переслідування відступаючих частин. Інакше кажучи, Василь Шамрай з двома товаришами були останніми захисниками о. Піщаного.

7 жовтня 1943 року, коли над островами Смерті ще лунала канонада, командарм Жадов завізував наказ за № 0121/ОП, в якому піддав нищівній критиці дії своїх підлеглих :

Проверкой подготовки войск к форсированию водного рубежа 1 и 2 октября 1943 г. выявлены следующие недочеты:

1. Подход и сосредоточение войск к пунктам переправ происходили без соблюдения мер маскировки (шум, крик, ненужное хождение по берегу в пункте переправы), отчего была потеряна внезапность форсирования; например: в ночь с 30.9.1943 г. на 1.10.1943 г. противник заранее обнаружил подготовку и сосредоточение в пункте переправы 34-го гвардейского стрелкового полка 13-й гвардейской стрелковой дивизии и при форсировании вел массированный артиллерийский и минометный огонь, при высадке на берег забрасывал гранатами и расстреливал в упор пулеметным и автоматным огнем.

В ночь с 1 на 2.10.1943 г. в результате шума и крика в пункте переправы 17-го гвардейского стрелкового полка 6-й гвардейской воздушно-десантной дивизии противник заранее обнаружил готовящуюся переправу и встретил переправляющиеся группы организованным пулеметным и минометным огнем, в результате чего переправляющиеся группы понесли большие потери и успеха не имели.

2. Ложных переправ не было организовано.

3. В период подготовки к форсированию не было организовано командирского наблюдения и изучения системы огня противника на правом берегу р. Днепр; во время форсирования не были подавлены огневые точки противника, отчего войска несли ненужные потери и не выполнили поставленную задачу (95-я гвардейская стрелковая дивизия и 6-я гвардейская воздушно-десантная дивизия).

4. Подготовка переправочных средств и подвоз их к пунктам переправ происходили очень медленно, с большим опозданием, из-за чего в 95-й гвардейской стрелковой дивизии в ночь со 2 на 3.10.1943 г. форсирование реки было сорвано.

5. В пунктах переправ не был назначен комендант, ответственный командир штаба, в результате чего отсутствовали организованность и порядок. Подразделения зачастую блуждали в поисках пункта переправы и опаздывали.

6. При подготовке к форсированию части не были предварительно натренированы к посадке и высадке с лодок, не была организована очередность посадки, не произведен боевой расчет лодок, из-за чего при посадке и высадке подразделения затрачивали много времени и под огнем противника несли ненужные потери.

7. При форсировании реки, в результате плохого подбора гребцов, некоторые лодки уносило по течению и они не достигали правого берега (20-й гвардейский стрелковый полк 6-й гвардейской воздушно-десантной дивизии).

8. При форсировании водного рубежа офицерским составом (95-я гвардейская стрелковая дивизия) была проявлена нерешительность, безинициативность и нежелание выполнить боевой приказ – в ночь с 3 на 4.10.1943 г., несмотря на наличие переправочных средств во время форсирования, при первом обстреле со стороны противника лодки возвращались назад (290-й и 287-й гвардейские стрелковые полки).

9. Штабы дивизий при получении задачи на форсирование несвоевременно доводили приказ до частей (в 97-й гвардейской стрелковой дивизии полки получили приказ на форсирование в 23.00 2.10.1943 г., по которому форсирование должны были начать в 19.30 2.10.1943 г.).

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Командирам корпусов и дивизий все вышеизложенные недочеты немедленно устранить.

2. При форсировании водного рубежа вести тщательную разведку и наблюдение за противником, соблюдать все меры маскировки, демонстрировать ложные переправы, применять дымы – тем самым вводить в заблуждение противника о действительном пункте переправы.

3. Требую от офицерского, сержантского и рядового состава смелых, решительных и инициативных действий при форсировании и строго наказывать за нерешительные действия.

4. Командирам корпусов и дивизий потребовать от своих штабов четкой работы и постоянного контроля за выполнением отданных распоряжений.

5. О принятых мерах и получении донести.

{197}.

Слід зауважити, що трагічна доля 5-ої гвардійської армії менш за все є винятковим явищем. Так, учасники боїв за здобуття плацдарму в районі с.Деріївка та Успенка мали всі підстави для того, щоб назвати цю місцину Долиною Смерті. Як згадував колишній політпрацівник 375-ої Уральської стрілецької дивізії Сергій Хусаїнович Айнутдінов, «... место форсирования, природные условия предполагаемого плацдарма, силы противника были плохо или совсем не разведаны, не изучены. Что толкнуло их (командування 53-ою армією. – В.С.) форсировать Днепр там, где с гребней высот вся долина, то есть будущий плацдарм, просматривалась и простреливалась? Правый берег, куда планировалось наступать дивизии, был крутой, высота обрывистых склонов достигала 100 -150 метров. Их могли достичь только альпинисты, но не солдаты под огнем противника. Только после почти двухнедельных кровопролитных боев была понята бессмысленность наступления здесь и отдан приказ о его прекращении...» {198} Закінчити розповідь про мученицьку долю захисників безіменних островів варто словами відомого письменника О.Дмитренка : «Але де не було смертельних боїв – неймовірних, безприкладних, на якому відрізку Дніпра від драговинних Мшар до Смоленська, від Орші й Могильова, від Букрина до Бородаївки, від Канева й Чернечої до давніх, затоплених дніпрових порогів побіля Хортиці й до Чорного моря – лиману? Де не було їх?..» {199}

Розділ другий

Палаючий плацдарм.

Відвід на вихідні позиції залишків 32-го гвардійського стрілецького корпусу став завершальним актом трагедії «власівського гамбіту». Всі три дивізії жадовської армії протягом наступних днів були передислоковані в район сіл Деріївки та Куцеволівки. До речі кажучи, це й був той самий плацдарм, заради збереження якого наклали головами безіменні герої боїв на островах Смерті. Проріху, що намітилася у бойових порядках фронту, «закрили» частини сусідньої 4-ої гвардійської армії.

Оскільки у визволенні краю її бійці та офіцери приймали найбезпосереднішу участь, буде не зайвим приділити трохи уваги історії виникнення, командному складу, оперативним підрозділам. Почесне гвардійське найменування армія отримала у квітні 1943-го року на відзнаку про сталінградські заслуги. Після цього протягом тривалого часу з'єднання перебувало у другому стратегічному ешелоні і безпосередньої участі в бойових діях не брало. Остаточну прописку у складі Степового фронту армія дістала лише напередодні дніпровського форсування, 2 жовтня 1943 року, згідно наказу Верховного Головнокомандуючого за № 30204.

Саме в ці вересневі дні протягом одного тижня вона двічі зазнавала зміни командуючого. Першим командиром 4-ої гвардійської армії був не хто інший, як колишній маршал й колишній Герой Радянського Союзу Г.І.Кулик, розжалуваний у генерал-майори за чисельні поразки. Старий рубака залишався вірним собі і після чергової невдалої операції був замінений генерал-лейтенантом О.Зигіним. Кілька днів по тому під час рекогносцировки автівка новоспеченого командарма натрапила на випадкову міну. 28 вересня 1943-го року командуючим 4-ою гвардійською був призначений генерал-лейтенант І.В.Галанін.

Через низку обставин його ім'я мало про що говорить пересічному читачеві. Багато в чому до цього спричинило «випадіння із обійми» внаслідок хвороби напередодні вирішальних битв Другої світової війни. Вкрай нерівне командування ввіреними частинами лише сприяло перетворенню обдарованого генерала на таку собі фігуру умовчання. Дійсно, кар'єра цього воєначальника багата на яскраві перемоги та катастрофічні провали. Майбутній кавалер ордена Кутузова за № 1 народився 13 липня 1899 року в с.Покровка (Нижегородська губернія). Першого військового досвіду він набув у лавах 25-ої стрілецької дивізії, а пізніше як червоний курсант брав участь у придушенні Кронштадтського бунту 1921 р. Після закінчення Академії ім. М.В.Фрунзе Іван Галанін одержав службове призначення на Далекий Схід, де відзначився у боях на Халхін-Голі. Блискуче керівництво 57-ою мотострілецькою дивізією було відзначено орденами Бойового Червоного Прапору СРСР та МНР. Гітлерівське

вторгнення застало генерал-майора Галаніна на посаді командира 17-го стрілецького корпусу (Київський Особливий Військовий Округ). Перші воєнні роки залишили по собі вельми неприємні спогади. Колишній герой Халхін-Гола двічі усувався від керівництва спочатку 12-тою (ділянка Дніпропетровськ-Запоріжжя, Південний фронт^{200}), а потім 59-тою (Волховський фронт) арміями з убивчим формулюванням «не впорався ыз командуванням».. Після річного перебування на посадах заступника командирів кількох великих з'єднань, восени 1942 р. у долі напівопального генерала блиснув світлий промінчик. Очолена ним 24-а армія Донського фронту відмінно зарекомендувала себе у волзьких степах. Звання генерал-лейтенанта та новісінький орден Кутузова 1-го ступеню стали заслуженою нагородою її командуючому. В мемуарах колишніх підлеглих генерал Галанін змальований як "...холоднокрівна, дуже смілива людина, не тільки особисто, а й при вирішенні оперативних питань... "^{201} „...у оперативному відношенні дуже підготовлений, із живим та хватким розумом”^{202}.

Попри всі свої чесноти, І.В.Галанін був генералом сталінського гарту, що далося взнаки під час боїв за хутір Вертячий. Перед командармом - 24 було поставлено завдання взяти за будь-яку ціну цей тактично важливий оборонний пункт. Перші атаки захлинулися, і зі Ставки блискавично надійшло резюме зі страхітливим підтекстом : «Галанін діє мляво. Вжити заходів, щоб до 24 листопада (1942 року - В.С.) був у Вертячому»^{203}. Ось тоді-то розгублений генерал і припустився фатальної помилки, вирішивши ввести в бій резервний 16-й механізований корпус. Радянські танки пішли в лобову атаку крізь мінні поля. Від колись боєздатного корпусу протягом лічених годин лишилася жменька непошкоджених машин... Відчайдушну спробу врятувати гинучих танкістів зробив командир 214-ої стрілецької дивізії полковник М.Бирюков. Відважний комдив буквально бомбардував Галаніна проханнями змінити напрямок головного удару заради збереження людей.

Наприкінці вересня 1943-го року генерал-майор Бирюков очолював один із двох (20-й) гвардійських стрілецьких корпусів, що входили до складу галанінської армії. Разом з іншим комкором, генерал-лейтенантом П.Фоменком він мав стати надійним помічником новопризначеному командарму. Обидва корпусні командири за спогадами колишнього товариша по службі, генерала Горбатова вирізнялися «своїм кругозором, знанням тактики, вмінням швидко і вірно оцінювати бойову обстановку».^[204]

У майбутньому учасник Параду Перемоги та автор напрочуд правдивих мемуарів, восени 1943-го Микола Бирюков був одним з наймолодших корпусних командирів Червоної Армії. Безвусим 19-річним курсантом він воював з антоновцями у неспокійних тамбовських лісах.Через півтора десятки років доля закинула його у далеку Іспанію, охоплену полум'ям громадянської війни. Досвід боїв під Теруелем дався взнаки командирю 186-ої стрілецької дивізії (62-го корпусу 22-ої армії, Західний фронт) у липні 1941-го року. Тричі поспіль Микола Іванович виводив свою частину із оточення протягом кількох тижнів! Неабиякі здібності знайшли найкращий вияв під час боїв під Сталінградом^{205}. Підвищення по службі у вигляді призначення командиром стрілецького корпусу слід було розглядати як чималий аванс. У порівнянні зі своїм молодшим колегою етнічний українець за походженням Петро Іванович Фоменко мав більш поважний вигляд. В доробку цього 46-річного генерала значилися кадрова служба у царській армії, активна участь у громадянській війні, три поранення й двадцять років перебування у кавалерійських частинах. Тільки перед війною комбриг П.Фоменко одержав генеральські зірки та посаду командира моторизованої дивізії. Обидва керманича мали в своєму розпорядженні по дві гвардійських дивізії : 5-у й 7-у повітряно-десантні - Бирюков, 8-у повітряно-десантну та 69-ту стрілецьку - Фоменко. Командирами дивізій були досвідчені бойові офіцери - генерали Микеладзе, Богданов, Джахуа та полковник Іванов. Щодо ж 80-ої гвардійської стрілецької дивізії, то вона мала статус особистого резерву Галаніна. Щоправда, у кількісному відношенні кожне з цих формувань становило лише третину від штатного розпису мирного часу (бл. 4.500 тис. солдатів).^{206} Проте в бойовій майстерності бійцям армії, як й їхнім сусідам-жадовцям важко було відмовити. Позаяк генерал Галанін фактично заступив на посаду 3-го жовтня, тобто перед самісіньким наступом, пальму першості у розробці плану операції мають ділити начальник штабу армії генерал-майор Корнеєв та начальник оперативного відділу полковник Чернявін^{207}. Враховуючи характер місцевості (панівний правий берег, чисельні острови між руслами річки) було визнано за доцільне нанести удар силами 8-ої повітряно-десантної та 69-ої й 80-ої стрілецьких дивізій протягом 27-кілометрової смуги між островами Складний та Букарешти і оволодіти плацдармом на ділянці Кожарки, Рацево, Калантаїв, Велика Андрусівка.

Дивізії мали переправлятися силами 2-х стрілецьких полків кожна (третій полк згідно з тодішніми тактичними розписами залишався у резерві). Порядок форсування дзеркально повторював дії 5-ї гвардійської армії. Первісна висадка розвідувально-саперних груп на острови мала забезпечити безперешкодний транзит живої сили та бойової техніки на правий берег. Успіх прийдешньої битви повністю залежав від непохитності батальйонів другої хвили десанту. Саме їм доручалося за будь-яку ціну відбити ворожі контратаки до прибуття основних сил. Висадці штурмових частин передувала велика організаційна робота. Було визначено 6 місць переправи. Згідно з плановою таблицею війська першого ешелону мали переправлятися таким чином :

Назва частини	Засоби для переправи	Інженерні частини, що забезпечували переправу	Кількість людей та бойової техніки, що переправлялася протягом одного рейсу	Кількість рейсів
8-а гвардійська повітряно-десантна дивізія	Десантних човнів – 5, Місцевих човнів – 50, Човнів на 10 осіб – 2, Човнів на 20 осіб – 1, Човнів на 30 осіб – 1, 5-тонних паромів на 70 осіб - 1	Дивізійний саперний батальйон, полкові сапери, 27-й окремий штурмовий саперний батальйон	320 осіб, гармат 45 мм. – 1, гармат 76 мм. - 1	
69-а гвардійська стрілецька дивізія	Човнів «А – 3» - 20, місцевих човнів - 25	Дивізійний саперний батальйон, полкові сапери, 48-й армійський інженерний батальйон	245 осіб, гармат 45 мм. – 2, гармат 76мм. - 2	25
80-а гвардійська стрілецька дивізія	Десантних човнів – 20, місцевих човнів - 20	Дивізійний саперний батальйон, полкові сапери, 27-й окремий штурмовий саперний батальйон	350, гармат 45 мм. – 1, гармат 76 мм . - 1	20

Допоміжне забезпечення переправи покладалося на 452-й та 1317-й винищувальні протитанкові артилерійські полки, 96-й гвардійський та 466-й мінометний полки, роту собак-винищувачів танків. {209} Розвинути успіх мали 5-а та 7-а гвардійські повітряно-десантні дивізії, які розташувалися в районі Мозоліївка-Пронозівка та Градизька відповідно. {210} У третьому ешелоні армії знаходилися 20 артилерійських дивізіонів.

Особливості ландшафту островів надавали чималого приводу для оптимізму. Великі, вкриті смугами лісонасаджень, острови Колодовий й Гусячий як найкраще підходили для непомітного десантування. Окрім цього, розміщення дивізійних дозорних пунктів та (що більш важливо) засобів артилерійського прикриття сповнювали надією на добрий результат.

Завдячуючи вищезгаданим чинникам військам 80-ої та 69-ої гвардійських стрілецьких дивізій вдалося в цілому успішно подолати водну перешкоду в районі с.Максимівка. Зокрема, у ніч з 4 на 5 жовтня 1943 року розвідувально-саперна група молодшого лейтенанта Кожевнікова зайняла острів Колодовий, чим створила передумову для просування на о.Задубок. Цей острівець мав неабияке значення для гітлерівців, бо саме тут розташувалися дві передових оборонних лінії. Штурм Задубка розпочався у ніч на 6 жовтня. Висадку гвардійців 230-го стрілецького полку підтримував вогнем дивізіон майора Слуцького, до складу якого входило 22 гармати. Перший, найлютіший контрудар ворожих автоматників прийняли солдати 3-го батальйону під проводом капітана М.Зарянова. Вогневий бій неодноразово переходив у криваві рукопашні сутички, в яких відзначилися сержант Сидоров, автоматники Кузнецов, Олексієнко, Бердников, медсестра Кальченко. {211} Нарівні з бійцями в них брав участь їхній 23-річний комбат. Відчайдушно сміливий, справжній шибайголова, молодий офіцер на ту пору вже став легендою дивізії. Про його конфлікт з колишнім командармом Куликом та відверте бойкотування щодо відзначення державними нагородами красномовно свідчили відсутність будь-яких бойових відзнак при шости пораненнях. {212} Багато в чому причиною тому була його їжакувата непоступлива вдача, що навряд чи могло додати прихильності з боку керівництва. {213} Двічі подання на Золоту зірку Героя губилися у звивистих кулуарах армійських канцелярій. Зате рядові солдати широко поважали свого заповзятливого комбата. Відбивши всі атаки гітлерівців, штурмові загони дивізії забезпечили швидку переправу всього особового складу протягом 7 - 10 жовтня 1943-го року. Підсумком кількоденних боїв стало закріплення на вузькому (2 - 3 км.) клаптику правобережжя між хутором Шумейки й селом Старе Липове. Затьмарювала переможний настрій загибель багатьох ветеранів дивізії, в тому числі колишнього учасника Зимової війни 1939-1940 років лейтенанта Пригльбова. Під час переправи він очолював авангардний підрозділ 230-го гвардійського стрілецького полку. Близький вибух ворожого снаряду вивів з ладу весла, і човен, в якому плив лейтенант з кількома бійцями, віднесло за течією. Ізольований від своїх маленький загін у складі автоматників Артамонова, Судакова, Діраглазова, Тогана, Сеніна, зв'язківців Гайдая та Ігнатова, санінструктора Михайличенка, сапера Кукліна вступив у бій з гітлерівською сторожовою охороною. Переважна більшість десантників, в тому числі командир групи, загинула. У ході боїв за плацдарм отримали поранення командири батальйонів Микола Зарянов та Олександр Марченко, командир 230-го полку полковник П.Камишников та інші.

На північний захід від 80-ої дивізії полковника А.Яковлева долали ворожу оборону солдати 69-ої гвардійської стрілецької. Очолював їх генерал-майор К.Джахуа. Кирило Кочійович ступив на свій славний шлях в 1926 році, коли молодого офіцера призначили командиром взводу. За бездоганне командування ввіреним підрозділом в 1936 році він був нагороджений орденом Леніна і відправлений на навчання у Академію ім.Фрунзе. Через три роки командир полку Джахуа воює на фінському фронті, а з початку Великої Вітчизняної бере участь у цілому ряді битв. {214} За орієнтир для полків першого ешелону - 208-го та 204-го слугував хутір Змитниця. Оточений піщаними кучугурами урочищ Царина і Будакове, розташований на косогорі, він обіцяв стати для радянських воїнів міцним горішком. Зачином грядущого двобою став недовгий, проте запеклий бій 37 розвідників під проводом молодшого лейтенанта Вороненка за острів Гусячий. Оволодіння ним дозволило використати його як трамплін для стрибка через Дніпро. На чолі штурмових колон стояли досвідні офіцери-старший лейтенант Вахотін та капітан Жуков. На жаль, в історичній літературі не знайшлося місця детальному опису бойових дій 69-ої дивізії за хутір Змитниця. Порізнені джерела (переважно газетні публікації) дозволяють вибудувати загальну канву подій. Достеменно можна стверджувати, що батальйон лейтенанта Вахотіна форсував Дніпро північніше Змитниці в ніч на 6 жовтня. З невідомих причин висадження решти 204-го полку розтяглося майже на дві доби, що призвело до трагічної розвт'язки.

Вранці 6 жовтня на крихітний плацдарм прибуло підкріплення, очолюване лейтенантом Жихаревим. Виходячи з скромного військового звання керманіча, новоприбулий загін навряд чи перевищував 100 багнетів. На цей час Вахотін вже вибув зі строю, отримавши надзвичайно важкі поранення у стегно та плече. Капітан Сотніков, що замінив його, був смертельно поранений під час чергової контратаки. Після загибелі лейтенанта Жихарева командування перейшло до помічника командира взводу сержанта Кубаньова. Вранці 7 жовтня 1943 року на вкри-

тому трупами плацдармі в живих лишилося шестеро радянських бійців.^{215} Серед них був 18-річний богатир Анатолій Парфьонов. Про подвиг, здійснений ним, трохи згодом розповів колишній кулеметник Євген Батхін: "Гітлерівці розмістили вогневу точку на бугрі, неподалік крайньої хати села (Нове Липове - В.С.). Як потім з'ясувалося, від цієї хати до кулеметного гнізда вела глибока траншея... Анатолій, як тільки стемніло, поповз у бік ворога... Понад годину сміливець повз в зарослях потемнілого бадилля кукурудзи. І ось він в спалаху чергової ракети побачив спину двох фашистів, що схилилися над кулеметом... Солдат міцно стиснув кулаки і поповз до кулеметного гнізда. Ближче, ближче. Потім блискавкою метнувся на постаті фашистів, схопив за коміри шинелей і з усієї сили вдарив їх голова об голову. Гітлерівці важко звалилися на землю. Тоді гвардієць схопив ворожий кулемет і, ступивши через бруствер, дав умовну ракету... Бійці рвонулися вперед, а Парфьонов уже поливав хату, з якої вискакували фашисти, їхнім же кулеметом".^{216} За мужність і героїзм, виявлені при форсуванні Дніпра, молодший сержант Парфьонов, сержант Кубаньов, капітан Сотніков були відзначені вищими державними нагородами СРСР - орденами Леніна.

Чудеса звияги виказали бійці та офіцери батальйону гвардії капітана Жукова. Протягом доби вони стримували натиск двох полків мотопіхоти у супроводі 20 танків. Перипетії нерівного бою викладені у біографічному нарисі «Люди проти танків», уривок з якого наведено далі: «Гітлерівці йшли впевнено. Вони вважали : у радянських солдатів немає танків, немає артилерії, а людина проти броні безсила. Але не так міркували Жуков та його гвардійці. Вони не злякалися сталевих громадин, зустрівши їх біля окопів гранатами... Запалав один танк, потім інший. Автоматники під вогнем кулеметів залягли. Лава атакуючих зупинялася, відкочувалася назад, потім знову насувалася на гвардійців, шукаючи слабке місце... Деяким танкам поталанило зайти на позиції звияжців, але бійці, сховавшись у траншеях, не відходили і, обравши зручного моменту, підпалювали танки. Фашисти, які нічого не домоглися, втратили близько півтора батальйону та десять танків. А ввечері надійшло підкріплення»^{217}.

Селянський син, Василь Жуков не з розмов знав тяготи солдатської служби. Він належав до славетної генерації офіцерів фронтового призову, які прийшли на зміну знищеному протягом перших воєнних років кадровому складу Червоної Армії. Два бойових ордени свідчили про чималий фронтовий досвід. Тямовитий і розважливий зроду-віку, комбат Жуков був дійсним «батьком для солдатів».

Завдяки подвигам бійців Вахотіна й Жукова до 10 жовтня 1943-го року уся 69-та дивізія переправилася на правий берег. Але головні випробування були попереду. Свіжі, гарно озброєні підрозділи 11-ої германської танкової дивізії зливою криці та вогню обрушилися на ледь підготовлені окопчики вже досить втомлених радянських солдатів. Неоцінну допомогу того жахливого дня надали піхотинцям підрозділи «бога війни» – артилерії.

Зоряним часом став цей день для гвардії лейтенанта Анісічкіна. Очолюваний ним вогневий взвод 7-ої батареї 139-го арtpолку ще напередодні відзначився знищенням близько десятка ворожих вогневих точок. Судний день 10 жовтня запам'ятався молодому лейтенантові переможним поєдинком із п'ятьма гітлерівськими танками, в тому числі, двома «тиграми». ^{218}

Вражаюча міць духу дозволила вижити у шаленому герці з ворожими панцерниками командир взводу 45-міліметрових гармат 75-го гвардійського окремого арtdивізіону старшому лейтенанту М. Горбунову. Масована атака кількох десятків броньованих машин, що мала місце того ж 10 жовтня, була відбита злагодженими діями батареї капітанів Суботова, Говорова й Григоренка та роти ПТР на чолі з капітаном Василенком. Про напругу сутички свідчить загибель командира дивізіону майора Степанова, комроти Василенка, командира взводу роти ПТР лейтенанта Шацького, а також половини особового складу частини.

Сорок років по тому, гвардії капітан у відставці Горбунов згадував: «Особливо скрутним було становище мого вогневого взводу. Кілька ворожих машин спрямували вогонь своїх гармат проти двох наших сорокап'яток. Та герої Сталінграда сміливо вступали у нерівний бій. Командири гармат Іван Стадник та Іван Чефонов, влучно б'ючи по броньованих потворах, що лізли на них, підпалили один танк, другий, третій... Та в цей час ворожий снаряд влучив у гармату Стадника. Загинули командир гармати і заряджаючий Микола Казанцев. Упав, мов скошений птах, шофер гармати Василь Звягінцев. А вороги все лізуть та лізуть... Залишилась у моєму взводі лише одна уціліла гармата. Та ворожі танкісти засікли її, спрямувавши проти неї шквал вогню. Осколком одного із фашистських снарядів, що вибухнув на вогневій, було важко поранено в голову командира гармати Івана Чефорова. А ще через якусь мить загинув навідник Микола Чистяков. Перев'язавши рану Івану Чефонову, я став виконувати обов'язки всіх членів гармати, один за одним посилаючи у ворожі машини гвардійські «гостинці...». {219}

Притаманна радянській військовій тактиці часів Другої світової війни заідеологізованість знайшла застосування навіть при проведенні локальної Змитницької операції. Незадовго до форсування на настійну вимогу армійського політвідділу (нач. - генерал Д.Т.Шепилов) з особового складу дивізій були виділені спецгрупи солдатів-членів ВКП(б) та ВЛКСМ. Кожній з них ставилося за мету піднести червоний прапорець з написом «Дайош Дніпро!» на бруствер ворожої траншеї. Група, яка першою вправлялася з завданням, в повному складі нагороджувалася орденами, а її керівник мав отримати Золоту Зірку Героя Радянського Союзу. Переможцем цього сумнівного за своєю сутністю змагання став уродженець с.Сасикино, що на Рязанщині, рядовий стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку Михайло Циганов. Його бойові товариші - Земляков, Фатхісламов, Кудров, Порфирьев, Іванікін, які прикривали вогнем прапороносця, були також відзначені державними нагородами. {220} Ложкою дьогтю для генералів Фоменка та Галаніна стали вкрай невдалі дії 8-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії генерала М. Богданова. Першим і водночас останнім успіхом стало зайняття острова Пединиха. Залишені без підтримки, десантники капітана Татаркіна невдовзі повернулися на лівий берег. В свою чергу, штурмові роти 25-го та 29-го гвардійських повітряно-десантних полків не змогли через несприятливі ландшафтні умови просунути далі острова Підкобилоч та озера Хрещатого. Таким чином, наступ у напрямку села Коропівка розвинути не вдалося.

Станом на 11 жовтня 1943 року радянські війська закріпилися на невеликому (14 км.вздовж фронту та 5 км. вглиб) плацдармі, що утворився внаслідок просування двох атакуючих дивізій. Німецький військовий історик Курт Тіппельскірх приділив цьому факту кілька рядків своєї фундаментальної праці. Зокрема, у 8-му розділові «Історії другої світової війни» він писав про захоплення військами 2-го Українського фронту невеликого плацдарму на південь від Черкас. {221} Подальший розвиток успіху зірвали вчасно введені у бій свіжі полки 389-тої гітлерівської піхотної дивізії, терміново перекинуті з Франції. Спроба нейтралізувати створену гітлерівцями перевагу й розширити плацдарм за рахунок залучення резервної, 7-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії генерала Микеладзе успіхом не увінчалася. Просування вперед поступово зупинилося, радянські війська перейшли до стратегічної оборони. Наступні півтора місяця пройшли під знаком статичного, «позиційного» ведення бойових дій. Своєрідний «тайм-аут» радянське командування використало на власний розсуд. Три гвардійських дивізії (7-а та 8-а повітряно-десантні, 80-а стрілецька) вибули на інші ділянки фронту, зокрема в р-н с.Чечелеве. Ця рокировка мотивувалася необхідністю створити міцний ударний кулак на південний схід від Кременчука. Решта, тобто 5-а повітряно-десантна та 69-а стрілецька дивізії, мали тримати під контролем величезну смугу від Кременчука до Мозоліївки. На дальніх підступах до Новогеоргіївська розпочалися бої місцевого значення. Сенс цього хитромудрого евфемізму полягав у невиласному окопному сидінні, яке іноді порушувалося розвідками боєм з мізерним кінцевим результатом. Зокрема, 23 - 24 жовтня 1943 року частини 5-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії здійснили спробу наступу, який завершився взяттям села Колаборок. Гітлерівці нанесли удар у відповідь за тиждень по тому. Остаточні руїни колишнього села були відвойовані у німців 7 листопада 1943 року, в чергову річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Серйозною втратою стала загибель під час однієї з атак талановитого офіцера - командира 16-го гвардійського повітряно-десантного полку майора Ф.Орехова. Локальність сутичок зумовлювалася крайньою малочисельністю радянського угруповання (не більше 10 тис. бійців на 40-кілометрову лінію фронту), виграшним розташуванням ворожих позицій та низькою щільністю сил в районі бойових дій. Так, ділянку Власівка - Кременчук захищав лише один стрілецький батальйон неповного

складу, а саме місто - взагалі тільки рота. Основні сили 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії зосереджувалися на захід від Власівки, поблизу о. Яцків. До недавнього часу бої за цей піщаний клаптик поміж дніпровських русел подавалися у трактуванні воєначальників, зокрема генерал-майора І.Г.Попова.^{222} Прискіпливе вивчення солдатських спогадів дає більш повну, реальну картину. Яцків (інші назви Яцков, Язков) залишався чи не єдиним островом, на якому вдалося закріпитися солдатам 5-ої гвардійської армії. 9 жовтня 1943 року їх змінили два батальйони 1-го гвардійського повітряно-десантного полку (ком. - майор І.Попов). Досить великий за розмірами (1 км. вздовж фронту, 600 - 700м. вглиб), він лише наполовину належав радянській стороні. Південна частина залишалася під впливом німців. З огляду на військову тактику, розташування червоноармійців явно було програшним. Від лівого берега острів відокремлювався глибоким (до 7 м.) та широким (не менш 300 м.) головним дніпровським руслом. З правого ж берега до Яцкова можна було дістатися убрід. До пори до часу гітлерівці якось мирилися з присутністю радянської залоги на спірній території і лише обстрілювали неприємельські позиції. Щоправда, через артобстріл щоденно радянські лави рідшали в середньому на 10 - 15 бійців. Закінчення активних бойових операцій на Старолипівському плацдармі поклато край терпцю командуванню 198-ої піхотної дивізії окупантів. Над батальйонами старшого лейтенанта Єгоричева та капітана Мильникова почали згущатися хмари. Грім вдарив 17 жовтня. На цей час в кожному з батальйонів нараховувалося від 60 до 80 бійців. Попередня артилерійська дуель залишилася за гітлерівцями. Всі шість гармат прикриття радянського десанту протягом години (з десятої до одинадцятої ранку) були виведені з ладу. Командир батареї старший лейтенант Губін загинув. Подавши артилерійський заслін, німці пустили на приречених червоноармійців танковий підрозділ у супроводі автоматників. Гвинтівки та кулемети не змогли на рівних протистояти броньованим машинам.... Особливих втрат зазнав батальйон лейтенанта Єгоричева. Крім комбата, чесну солдатську смерть зустріли на Яцкові, обидва його заступники старші лейтенанти Лисіманов та Цупрунов, ротні командири старші лейтенанти Анциферов й Жучків, комсорг молодший лейтенант Куяцов та інші. У полон потрапило 32 десантника. Останніми захисниками острова Смерті стала жменька гвардійців на чолі з взводним командиром старшим лейтенантом Китаєвим. Всі вони полягли під німецькими кулями на безіменній піщаній косі у марній спробі переправитися на лівий берег. Звідти безпорадно за останніми хвилинами життя звитяжців спостерігали обслуги важких гармат батареї старшого лейтенанта Керімова. У гармашів... не було набоїв.^{223}

Батальйон капітана Мильникова спромігся відбити 7 атак ворожої мотопіхоти. При цьому відзначився 17-річний уродженець полтавського села Опішня Іван Нагірний. Станковий кулемет, навідником якого він був, розташувався на пагорбі і прикривав фланг роти. Його влучні черги знешкодили дві вогневі точки та спостережний пункт гітлерівців. Відважний юнак особисто вивів з ладу ворожий кулемет, закидавши з близької відстані гранатами. Отримавши внаслідок вибуху міни важке поранення останнім зусиллям волі Іван Нагірний спромігся відбити чергову атаку фашистських автоматників. Бійці роти згодом нарахували біля знепритомнілого героя безіменної висотки 48 знищених ворогів.^{224}

З остаточною втратою острова Яцкова десантники повернулися на береги Тясмину. Там разом з 69-ою дивізією генерала Джахуа тримав оборону півторатисячний «загін полковника Іванова». Ядро цієї напівцивільної військової частини складалося з мобілізованих мешканців прибережних полтавських сіл. Аж до 24-го листопада 1943 р. дві регулярні дивізії, разом з ополченцями, забезпечували недоторканість Старолипівського плацдарму. Цієї днини, згідно наказу генерала Конєва, на плацдарм прибула 138-а стрілецька дивізія у складі 344-го, 650-го та 768-го стрілецьких полків. Протягом 25-27 листопада ці підрозділи намагалися штурмувати с.Вітрівка і втратили 136 чоловік вбитими та 507 пораненими.^{225}

В боях за оволодіння Вітрівкою відзначився рядовий 2-го батальйону 650-го полку Анатолій Ракчєєв, який ціною важкого поранення вивів з ладу ворожий станковий кулемет.^{226}

Згодом, в ніч з 27 на 28 листопада 1943 року підрозділи дивізії вирушили за маршрутом Старе Липове-Максимівка-Кривуші-Кременчук-Крюків. Ще раніше туди було передислоковано 5-у гвардійську повітряно-десантну дивізію. Наближалися останні дні гітлерівського володарювання в Новогеоргіївщині.

Розділ третій

Фінал трагедії

Тим часом лінія фронту, перетнувши Дніпро, впевнено повзла далі й далі на захід. Зрештою, з розширенням Крюківського плацдарму (на південний схід від Ново-Георгіївська), виникли цілком реальні передумови для зайняття міста. Здобутий ціною сотень життів Старолипівський плацдарм становив для новогеооргіївського гарнізону приховану загрозу з півночі. Навіть побіжного погляду вистачало, щоб зрозуміти небезпеку можливого оточення внаслідок обопільного удару в змичному напрямку. Тому вже в 20-х числах листопада 1943 року розпочався відвід частин 389-ої німецької піхотної дивізії у напрямку Чигирин. Тримати оборону мали переважно допоміжні військові частини – угорські та румунські підрозділи, загони РВА («власівці») тощо. {227}

Після майже місячного перепочинку знов розгорілися запеклі бої за розширення деріївського плацдарму. 20 - 21 листопада 1943 року війська 5 - ої гвардійської та 53 - ої загальновійськової армій 2 - го Українського фронту перейшли у вирішальний наступ в напрямку Павлиш - Олександрія. 25 листопада передові загони 66 - ої гвардійської стрілецької дивізії генерала С.Фролова вийшли на близькі підступи до сіл Свинарка та Свердлівка. В боях за оволодіння цими населеними пунктами відзначилися бійці кулеметного рою гвардії сержанта І.Авдонічева. {228} Безпосереднє визволення Новогеооргіївська було покладено на 20-й гвардійський стрілецький корпус, який у складі трьох дивізій зосередився на Крюківському плацдармі. Безпосереднє керівництво операцією здійснював генерал Бирюков. Командарм Галанін координував дії обох ударних груп. Вирішальну роль у визволенні Ново-Георгіївська зіграла 5-а гвардійська повітряно-десантна дивізія (ком.-полковник Ф.Забело). Протягом трьох днів (28-30 листопада) три її полки -1-й, 11-й та 16-й - зайняли позиції у розташуванні 299-ої стрілецької дивізії. Вранці 1-го грудня 1943-го року розгорілися бої у безпосередній близькості від міста. Головний удар наносив 1-й полк. Без особливих проблем батальйон капітана Кульоміна форсував р. Цибульник й перетнув шлях Ревівка-Новогеооргіївськ. Батальйон капітана Новіка, у свою чергу, зумів здолати опір фашистів у с.Табурище. Неабияка заслуга в цьому успіхові належала ініціативному командирі взводу лейтенанту Пігіну. Залишивши перед ворожими очима кількох бійців, цей офіцер з рештою прокрався до центру села і затіяв стрілянину. Паніка, що стихійно виникла серед гітлерівців, з успіхом була використана радянськими солдатами.

Вуличні бої у Табурищі були насичені прикладами солдатської звитяги. Так, неабияка

відвага дозволила з честю вийти із складного становища молодшому лейтенантові Д.Книшу. Молодому офіцерові разом з рядовим Я.Яськом вдалося зайняти після нетривалої сутички одну з ворожих бойових позицій. Але успіх виявився небезпечним за своїми наслідками. Сміливці потрапили у вороже кільце і зайняли кругову оборону. Невдовзі після початку бою Яська було поранено у плече, і він за наказом командира рушив на КП прохати про допомогу. Лейтенантові ж довелося витримати нерівний бій з підрозділом фашистів. Підмога надійшла вчасно... {229}

Швидкому визволенню села сприяла чітка взаємодія різних родів військ. Зокрема, кілька вогневих точок на табуриських висотах знешкодила радянська авіаційна ланка. Під час вогневого двобою гітлерівці підбили літак лейтенанта Краснова. Після звільнення Табурища шлях на Новогеооргіївськ було відкрито. На плечах відступаючих ворогів гвардійці увірвалися на міські околиці. Тоді ж зі сходу та північного сходу до Новогеооргіївська підійшли інші полки: 16-й та 11-й відповідно. На сьому годину ранку 2 грудня 1943 року оборонні порядки німців були остаточно зломлені. {230}

До одинадцятої у самому місті тривали вуличні бої. В той же самий час з півночі перейшла в наступ 69-а гвардійська стрілецька дивізія. Опинившись між двох вогнів, недобитки гітлерівського арьергарду нагально ретирувалися у напрямку Мала Андрусівка - Калантаїв – Галаганівка. Заступити їм шлях й водночас забезпечити фланги штурмуючих місто полків ставилося за обов'язок 66-й гвардійській та 138-й стрілецьким дивізіям.

Варто відзначити, що вирішальне значення для перемоги радянських військ мало вчасне введення резервів 1-го полку, а саме роти автоматників, роти ПТР та батальйону з другого ешелону. Ввід цих підрозділів призвів, зрештою, до вирішального зламу. Як і під Табурищем, бездоганно діяли гармаші

полкової батареї 45мм. гармат («сорокап'яток») старшого лейтенанта Федора Голубенка. Їхні влучні залпи рознесли вщент кілька ворожих оборонних рубежів. 3 грудня 1943 року в Новогеорґіївську було відновлено радянську владу.

Першим військовим комендантом Ново-Георґіївська став капітан В.П. Месхі. А наступного дня на шпальтах газети «Правда» було надруковано нарис відомого радянського письменника Б.Польового «Новогеорґиевск», текст якого наводиться далі :

Удар, нанесений врагу у города Крюкова, значительно расширил наш плацдарм в заднепровье и отодвинул линию фронта вверх по Днепру. Следующим пунктом, за который крепко уцепились немцы, был крупный районный центр на Днепре – Ново-Георґиевск. Город этот, расположенный на высотах, господствующих над Днепром (который здесь разделяется на много узких и широких протоков с заболоченной, заросшей камышом поймой), представлял собой сильный естественный бастион, хорошо защищенный от атак со всех четырех направлений. Вот почему, когда наши войска захватили на северо-западе от Ново-Георґиевска целую сеть хуторов и сильно укрепленное село Колаборок, расширение этого плацдарма задержалось у высот, окружающих НовоГеорґиевск. После того, как немцы были сбиты с Крюковского плацдарма, Ново-Георґиевск стал точкой, опираясь на которую и бросаясь в сильные и частые контратаки, немцы пытались задержать наши части и прекратить дальнейшее расширение заднепровского плацдарма. Бои у Ново-Георґиевска интересны большой маневренностью наших частей, которая отличает всю проведенную здесь операцию. Именно благодаря этой маневренности этот очень сильно укрепленный пункт на Днепре, прикрытый со всех сторон узлами сопротивления, был взят быстрым и сильным ударом, без тяжелых и затяжных боев. В то время, как одна наша часть, занявшая небольшой прибрежный плацдарм северо-западнее Ново-Георґиевска, вырвалась на днепровскую шоссеиную рокаду, соединяющую Ново-Георґиевск с Черкассами, и стала угрожать большаку Ново-Георґиевск – Чигирин, другая часть начала приближаться к городу, двигаясь вдоль течения Днепра. Ново-георґиевский гарнизон немцев отчаянно сопротивлялся. У него еще были сильные позиции, много артиллерии, минометов. Его танки и самоходные орудия, курсируя по окрестным высотам, составляли надежный заслон города. Тогда другая наша часть, развивая свое наступление на северо-запад и расширяя и удлиняя клин, вышла на соседние коммуникации, соединяющие Ново-Георґиевск с Александрией и Знамянкой. Ново-георґиевская группировка немцев была разбита с остальными немецкими группировками, лишена тесного взаимодействия. И хотя в руках немцев остались еще обходные полевые дороги и полного окружения города не было, сама угроза окружения, нависшая над ново-георґиевским гарнизоном, ослабила силу сопротивления, дезорганизовала его. Сегодня утром наши части, сосредоточившиеся северо-западнее и юго-восточнее Ново-Георґиевска, начали штурм города. Немцы сопротивлялись. Они сопротивлялись жестоко и отчаянно. Но комбинированный удар расщепил их силы. Наступающие нажимали тремя группировками. Немцы метались. Они не могли угадать направления главного удара. Вследствие этого бесполезными оказались и построенные ими у города укрепления. К полудню немцы не выдержали натиска. Они стали отступать. Штурмующие удвоили энергию. Отступление превратилось в бегство. Наши части вступили в Ново-Георґиевск. Тактика маневра и тут дала свои плодотворные результаты. Город почти цел. Немцы не успели эвакуировать награбленное добро. Нашим войскам достались богатые склады с продовольствием, боеприпасами, даже с кожами, в которых особенно нуждается немецкая армия. Единственное, что успели немцы сделать, это заминировать эти склады. Но саперы уже взялись за свое трудное дело. Освободители Ново-Георґиевска продолжают свое наступление. {231}

.Водночас відбувалося визволення території району частинами 4 - ої гвардійської та 53 - ої загальновійськової армій. Кожна з радянських дивізій у своєму шляхові на захід просувалася за певним маршрутом. Так, 138 - а стрілецька дивізія полковника В.Рутька звільнила Бабинівку та Бабичівку. 66 - а гвардійська стрілецька дивізія оволоділа Золотарівкою, Перехрестівкою та Черниківкою. {232}

Війська 53 - ої армії генерала І.Манагарова прийняли участь у очищенні центральних та південних сіл краю. Миронівка, Талова Балка та Захарівка стали місцями жорстоких боїв з гітлерівцями воїнів 116 - ої Харківської стрілецької дивізії генерала І.Макарова. Про надзвичайну напругу тих далеких подій свідчить факт поранення поблизу с.Срібне командарма Манагарова.

5 грудня 1943 року воєначальник знаходився на спостережному пункті комдива Макарова. Ворожа розвідка спрацювала бездоганно. Влучним потраплянням фашистського снаряду було обірвано життя керівника артилерійського штабу армії полковника Семенова. Свідок трагічного випадку, Володимир Васильович Арбузов згадує : "Я привез с передовой в плащ - палатке только голову, часть рук и ног, да еще нашел карман гимнастерки, в котором был зашит партбилет истинного патриота и коммуниста. Похоронили полковника под артиллерийский салют зениток на площади в г.Крюкове..." {233}

Крім Манагарова, до тіла якого потрапило 14 уламків, було поранено також генерал - майора Макарова й ще кілька осіб. В польовому шпиталі, розташованому у Павлиші, командарму зробили термінову операцію. {234}

Відверте нехтування елементарними нормами фронтової обережності призвело до втрат у командному складі 5 - ої гвардійської повітряно - десантної дивізії. 1 грудня 1943 року, напередодні зайняття Новогеоргіївська, командир дивізії полковник Ф.Забело, начальник її штабу полковник І.Кожушко та командир 1 - го гвардійського повітряно - десантного полку підполковник І.Попов були поранені поблизу села Ревівка під час безпосереднього керівництва атакою. {235}

Рух радянських військ раз у раз загальмовувався, наштовхуючись на польові укріплення 282-ої та 389-ої гітлерівських піхотних дивізій поблизу сіл Яремівка, Ключкове, Семигір'я. Захопленню цього населеного пункту в невеликій мірі сприяли штабні офіцери 20-го корпусу, які за наказом генерала Бирюкова змінювали дислокацію у безпосередній близькості від ворожих позицій. Штабну автоколонну помилково було прийнято за регулярне підкріплення діючих військ. Командування заложило вирішило не ризикувати і віддало наказ про відступ до Стецівки. {236}

Маловідомим наразі залишається факт участі у визволенні Новогеоргіївщини військ 5-ої гвардійської танкової армії генерал-полковника П. Ротмістрова. Славетне механізоване з'єднання зіграло неабияку роль у остаточному розгромі загарбників у межах краю.

Після прориву гітлерівського фронту в р-ні с.Петрове (середина листопада 1943 р.) гвардійські танкові корпуси ринули по тилах супротивника і нанесли кілька відчутних ударів по ворожих комунікаціях поблизу Косівки, Диківки та Березівки у самий розпал Олександрійської операції. 5-й гвардійський Зимівниківський механізований корпус генерал-майора танкових військ Б.Скворцова отримав автономне завдання. З метою встановлення контролю над західними шляхами сполучення знам'янського ворожого угруповання корпусу ставилося за мету нанести фланговий удар в напрямку Федірки-Вершаці-Івангород. {237}

Під час рейду одна з танкових бригад корпусу зійшла у герці із значним механізованим з'єднанням гітлерівців. Подобиці двобою викладено у нарисі фронтового кореспондента газети "Правда" Б.Польового "Бій за Знам'янку".

"Біля села Федірки відбувся зустрічний танковий бій. Німці зосередили тут велику танкову частину і вдарили у фланг клину. Але наш артилерійський заслін відбив контратаку з великими для ворога втратами. Тоді він рушив свої танки, серед яких були переважно "пантери", а також декілька "тигрів". Село Федірки шість разів переходило з рук у руки. Нарешті містечко наших воїнів взяло верх. Поле бою залишилось за нами. Ця битва обійшлася німцям у 30 машин". {238}

За участю партизанів з'єднання ім К.Є.Ворошилова було звільнено крайню західну точку району - село Іванківці (наразі - у складі Знам'янського району). Раптовий нічний напад штурмових загонів 12 - ої танкової бригади приніс істотні трофеї : діючий вузол зв'язку, три сотні полонених, запаси зброї та ін. До рук радянського командування потрапили штабні документи 282 - ої німецької піхотної дивізії. {239}

Із зайняттям радянськими танкістами Федірок та Іванківців над 106 - ю, 108 - ю та 320 - ю гітлерівськими піхотними дивізіями , що тримали оборону вздовж лінії Глинськ - Велика Андрусівка, постала загроза оточення. Тому командуючий 11 - м армійським корпусом генерал В.Штеммерман віддав наказ про відступ на територію Чигиринщини та Знам'янщини. Одна з колон, що відходила із Глинська в напрямку с.Дмитрівка, була перехоплена й знищена танкістами 31 - ої бригади під час переправи через р.Інгuleць. {240}

До 10 грудня 1943 року на території Новогеоргіївського району не лишилося жодного ворожого солдата. Перемога радянських військ була здобута тисячами загублених солдатських життів. Учасник визволення Кіровоградщини, колишній командир відділення мінометників 64 - ої механізованої бригади 7 - го механізованого корпусу Є.Янкелевич разом з товаришами перебував у другому стратегічному ешелоні. Ось яка картина постала перед очима необстріляних бійців, коли їхня військова частина вирушила місцями нещодавніх боїв : " Буквально с первых же шагов на передовой война показала мне свое злое лицо. Как только мы перевалили через склон Днепра, как передо мной предстала чудовищная, невысказанная картина. По голой степи, насколько хватало глаз, лежали сотни убитых солдат. Как они шли, так и упали. Не представляю, как можно было выдержать, чтоб не разреветься. А мы, как роботы, шли и шли, иной раз обходя, а то и переступая через тела убитых ребят".{241}

Ледь почало сходити на спад загальне піднесення, як на краях вже чатувало нове страхітливе випробування. У райцентрі відновив роботу мобілізаційний пункт. Призову підлягали всі мешканці чоловічої статі у віці від 18-и до 60-и років. Протягом грудня 1943 року до діючої армії були відправлені 5543 осіб. Зокрема, 945 було призвано із Новогеоргіївська, 460 – з Таборища, 381 – з Великої Андрусівки, 291 – із Калантаєва, 275 – із Свиначаро-Павлівки, 240 – з Глинська, 158 – із Крилова, 126 - із Ревівки, 119 – із Подорожнього, 116 – з Миронівни, 100 – із Янова тощо.{242}

Певну частину рекрутованого конгломерату склали «оточенці», тобто колишні червоноармійці, які влітку 41-го за різних обставин відбилися від своїх частин й осіли в районі у вичікуванні кращих часів. Відомо, що серед них були вихідці з Тамбова, Новоросійська, Курська, Москви та Ленінграда. Найменш придатні до несення стрійової служби направлялися у розпорядження 14-го, 19-го та 25-го відділків Управління ВПБ (Військово-Польове Будівництво). Решта поповнили лави 210-го запасного стрілецького полку. Спокутою чужих гріхів стала для багатьох з них кривава різанина поблизу кількох сіл Олександрівського району (Великі Верещаки, Цвітне та ін.), що тривала протягом 17, 18, 19 грудня. Колишній житель с.Калантаєва І.П.Рак згадував, як "... 14-го грудня 1943 року ненавчених, майже беззбройних, непереодягнених у військову форму юнаків і чоловіків середнього віку колонами під грубими і образливими окриками визволителів погнали через село Стецівку Чигиринського району в напрямі сіл Малі і Великі Верещаки під кулеметний і мінометний вогонь фашистів..."{243}.Смерть кількох сотень бідолах на затиснутому поміж крутоярих пагорбів мальовничому видолінку менш за все скидалася на героїчну загибель на полі брані. Це було безжальне й безглузде вбивство чужими руками. Особисту відповідальність за цей злочин несе командуючий 66-ою гвардійською стрілецькою дивізією генерал-майор С.Фролов, оскільки саме підпорядкований йому підрозділ мав за мету зайняття верещацьких висот..

Відлунням війни стало створення при Новогеоргіївському відділку НКВС винищувального батальйону. Бійці, юнаки 1927/28 років народження під проводом старшого лейтенанта Іванова забезпечували громадський порядок у нічний час, брали участь у ліквідації бандитизму, охороняли важливі об'єкти (державні та партійні установи, електростанцію тощо), конвоювали заарештованих до кіровоградської в'язниці і т.д.{244}. Участь у операціях коштувала життя кільком «ястребкам» (Іван Бондаренко, Микола Христенко, Іван Васильєв). Батальйон проіснував до кінця вересня 1944-го року. Першого жовтня бійці сіли за парти, а командир батальйону, старший лейтенант Сіновозов приступив до безпосередніх обов'язків.

Ейфорія досить швидко поступалася місцем тверезому аналізу наслідків чужоземного панування для краю. Підбиття підсумків знайшло відображення у «Акті про звірства фашистських загарбників у Новогеоргіївському районі». Згідно з ним, тільки за перші п'ять місяців окупації (серпень 1941 - січень 1942 рр.) нацистськими каральними органами розстріляно більше 600 мирних громадян(переважно етнічних євреїв). За весь час панування гітлерівців було замордовано 1500 жінок, стариків, дітей, а також 800 військовополонених в таборі смерті (с.Самусіївка Подороженської сільської ради). Знищення громадян гітлерівські бузувіри проводили в різних місцях і за різних обставин. Так, наприклад, громадян єврейського походження підвозили до дамби на річці Тясмин і розстрілювали біля ям. Одяг та взуття забитих ділилися між катями, переважно місцевими поліцаями. Комуністів та партизанів розстрілювали за містом поблизу салотопні, в ярах, у пожежному сараї в центрі міста. Військовополонених розстрілювали у лісі, знищували голодом та холодом, виганяли напіврвдягнених на мороз.{245} Значних збитків було нанесено господарству міста та району. Підір-

ваний промзавод «Більшовик», знищена заводська електростанція, зірвані меблева фабрика, млин, олійниця, лісопильня; перетворені на стайні шкільні приміщення - стали сумними «пам'ятниками» недавнього лихоліття, пережитого мешканцями Ново-Георгіївська. У Німеччину було відправлено із сіл району 23.255 тис. голів худоби, 9.125 тис. коней, 43.272 тис. голів птиці. Вивезено 121.701 тис. центнерів хліба. Комісією по розслідуванню фашистських злодіянь також було встановлено, що за роки окупації місту Ново-Георгіївську та Новогеоргіївському району нанесено збитків на загальну суму 879 742 354 карбованців.^{246}

Але ніякі матеріальні збитки не йдуть у порівняння з людськими втратами. З фронтів не повернулися 7.026 тис. солдатів та офіцерів - уродженців краю. Приблизно ж стільки військовослужбовців Червоної Армії знайшли вічний спокій у визволеній ними наддніпрянській землі.

З перших днів визволення почалася відбудова народного господарства міста та району. Вже до 15 грудня 1943 року були відремонтовані районний вузол зв'язку й клуб ім. В.І.Леніна. Фронт проходив ще зовсім недалеко і жителі міста щодня виходили на будівництво оборонних укріплень. Зокрема, дві тисячі молодих новогеоргіївців брали участь у відновленні мостів. Поступово відроджувалася місцева промисловість. Протягом 1944 року були відбудовані електростанція, артілі «Вирішальний», «Дніпровський керамік», ім.Е.Тельмана, «Граніт», окремі цехи заводу «Більшовик». Розпочали роботу райпромкомбінат, рибколгосп, млин, пекарня, пивзавод. Навесні 1944-го року в поле вийшли хлібороби. Проблема нестачі техніки вирішувалася колгоспниками за рахунок використання власної худоби. Широкого розмаху набуло збирання коштів на розбудову танкових колон і авіаескадрилій. Так, на спорудження танків для колон «Кіровоградський комсомолец» й «Визволена Кіровоградщина», а також ескадрильї «Призовник Кіровоградщини» населення міста та району внесло коштів на суму понад 0,5 млн. карбованців^{247}.

Станом на лютий 1945-го року трудящі міста та району внесли на виготовлення танкової колони «Подарунок в річницю визволення Кіровоградщини» 1 509 000 карбованців грішми та 2 950 000 облігаціями державних позик минулих років.

Колгоспники району додатково внесли до фонду Червоної Армії 247380 пудів зерна та 30300 пудів картоплі.

Тривала відбудова шкіл та медичних закладів. Згідно з постановою зборів активу Новогеоргіївської районної комсомольської організації, станом на травень 1944-го року в районі працювало 52 школи, в яких навчалось 6452 учнів^{248}. 36 медичних закладів продовжували надавати послуги населенню краю.

Згодом, протягом 1945-1946 років, до рідних осель повернулися 2552 репатрійованих особи.^{249}

Місто над Тясмином та навколишні села, попри нанесені війною рани, поступово входили у нове, мирне життя.

1. Кіровоградський обласний партійний архів (КПА), ф.429, оп.1,

спр.368, арк.5.

2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.3.

3. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. т.1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г.-8 ноября 1942г.). - К., 1980. - С.19-20,22.

4. КПА, ф.429, оп.1, спр.478, арк.162-163.

5. КПА, ф.429, оп.1, спр.421, арк.129; спр.367, арк.34

6. КПА, ф.429, оп.1, спр.421, арк.132.

- 7.ДАКО, ф.-р.5928, оп.1, спр.10, арк.90.
- 8.ДАКО, ф.-р.5928, оп.1, спр.10, арк.92,94
- 9.ДАКО, ф.-р.5928, оп.1, спр.10, арк.18-19.
- 10.ДАКО, ф.-р.5928, оп.1, спр.10, арк.131-141
- 11.ДАКО,ф.-р.5928,оп.1,спр.10,арк.21,23,26-27,29-33,35-38.,40,43, 45,47,50-52,57,59-72,74,76-79,82-87,95-118,121-128,131-144
- 12.КПА, ф.429, оп.1, спр.421, арк.134
- 13.Там же.
- 14.КПА, ф.429, оп.1, спр.367, арк.471.
15. Мягков М.Ю. Вермахт у ворот Москвы, 1941 – 1942. - М.,1999. – С.181 – 182.
- 16.КПА, ф.429, оп.1, спр.421, арк.134.
17. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...т.1. - К., 1980. - С.269.
18. « ...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы. – К., 2006. – С.81 – 82.
19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... - т.1. – С. 311.
20. Рукопис спогадів Я.І.Дементієвої зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.
21. КПА, ф.429, оп.3, спр.12, арк.86.
22. Леонід Кобзар. Погляд у минуле і не тільки... Книга перша.- Житомир. Видавництво «Волинь». ПП «Рута» – 2006. - С.47.
- 23.Повний текст спогадів Лідії Андріївни Макей зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею. Більш детально про евакуацію дитячих будинків розповідається у спогадах Галини Дмитрівни Соболевської(Сергеті), які зберігаються у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.
24. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – М., 2004. – С. 675.
25. Лето 1941. Украина. Документы. Материалы. Хроника событий. - К., 1991 - С.309.
26. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939 – 1942 гг. – т.III. - М., 1971. – С.231.
27. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – С.419 - 420.
28. Книга памяти Украины. Кировоградская область. т. I. Кіровоград 1995 .- С.21.
- 29.Типпельскирх К. История второй мировой войны.1939-1945. - М.:АСТ, 2001 .- С.252
30. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – С. 73.

31. Центральний Архів Міністерства Оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ), Ф.251, оп. 646, спр. 482, арк.. 218.
32. Василевський О. Справа всього життя - К., 1989. - С.128.
33. Тюленев И. Через три войны. - М., 1960. - С.147.
34. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т.1 - К., 1980 - С.102
35. ДАКО, ф.-р.5928, оп.1, спр.10, арк.1; спр.9, арк.1,26-99,
36. Випадки мародерства, що захлеснули місто та район 5-6 серпня 1941 р., відзначаються й іншими свідками. Л.Кобзар у вже цитованій книзі «Погляд у минуле і не тільки...» пише: про «безладдя, паніку, масові грабунки продовольчих та промтоварних крамниць...»(С.46) Йому вторує уроженка с.Бабичівка, Устинія Артемівна Журавель. яка ,відповідаючи на запитання шкільної анкети, визнала, що «...в районі були погроми та грабунки державного та кооперативного майна...» (Оригінал анкети зберігається у Світловодській загальноосвітній школі № 3).
37. Оригінал рукописних спогадів І.А.Артемьєва зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею: о/ф, інв. № 545.
38. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. - К., 1985. - С.63
39. Гальдер Ф. Военный дневник. – С. 248.
40. Исаев А.В. Котлы 41 – го. История ВОВ, котоую мы не знали. М., 2005. – С.116.
41. Оригінал зберігається у фондах Світловодського краєзнавчого музею.
42. Книга скорботи України. Кіровоградська область. том I. - Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. - С.520,522,523.
43. КПА, ф.429, оп.3, спр.66, арк.2.
44. Секретний звіт про підпільну партійну роботу та партизанську боротьбу у Кіровоградській області, КПА, ф.429, оп.3, спр.3, арк.13-14.
45. Стенографічний звіт про бесіду керівника Кіровоградського підпільного обкому М.Скирди з завідуючим інформаційним сектором відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У І.Слиньком. - КПА, ф.429, оп.3, спр.12, арк.72.
46. Рейхскомісаріат «Україна» був створений 20 серпня 1941 року.
47. ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.1, арк.19.
48. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної Війни 1941-1945. Збірник документів і матеріалів. Дніпропетровськ, 1965. - С.67.
49. ДАКО, ф.-р. 2477, оп.1, спр.1, арк.1.
50. ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.13.
51. КПА, ф.429, оп.3, спр.143б, арк.31.
52. Постанова Новогеоргіївської райуправи № 103 від 8.09.1942р.-ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.44.
53. Постанова Новогеоргіївської райуправи № 101 від 31.08.1942р.- ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.40.

54. Постанова Новогеоргіївської райуправи № 77 від 15.07.1942р.-ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.35.
- 55 .ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.55.
- 56.Постанова Новогеоргіївської райуправи № 107 від 15.09.1942р.-ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.49.
- 57.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.64.
58. Постанова Новогеоргіївської районової управи № 78 від 21.07.1942р.-ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.27, арк.29.
- 59.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.309.
- 60.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.358.
- 61.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.341.
- 62.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.323.
- 63.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.328.
- 64.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.332.
- 65.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.28, арк.334.
- 66.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.29, арк.84.
- 67.КПА, ф.429, оп.3, спр.12 , арк.8.
- 68.ДАКО, ф.-р. 2477, оп.1, спр.1, арк.2.
69. ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.43, арк.103.
- 70.Секретний звіт про підпільну партійну роботу та партизанську боротьбу в Кіровоградській області. - КПА, ф.429, оп.3, спр.3, арк.16.
- 71.КПА, ф.429, оп.3, спр.12, арк.91.
- 72.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.43, арк.103.
- 73.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.26, арк.42.
- 74.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.26, арк.64.
75. Секретний звіт про підпільну партійну роботу та партизанську боротьбу у Кіровоградській області. КПА, ф.429, оп.3, спр.3, арк.20.
- 76.Там же,арк.17.
- 77.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.49, арк.6.
78. ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.49, арк.6 – 7.
- 79.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.49, арк.8,13,34,40.
- 80.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.8, арк. 77.

81.КПА, ф.429, оп.3, спр.3, арк.17.

82.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.30, арк.13,20,21

83.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.30, арк.48-49

84.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.30, арк.110.

85.Кількість персоналу становила 3 особи.Крім завідуючого,у ветпункті працювали статистик Н.Мельникова та санітарка Ламтева.

86.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.2, арк.57-58.

87.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.36.

88.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.39.

89.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.41.

90.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.44.

91.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.45.

92.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.54.

93.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.51, арк.5,8,10,21,32,47.

94. ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.3.

95.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.14.

96.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.6 - 7.

97.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.16.

98.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.50

99.»Українські вісті». - Кіровоград. - 1942 р. - 11 березня.

100.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.21, арк.15.

101.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.38, арк.31.

102.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.38, арк.33.

103.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.38, арк.7

104.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.38, арк.13.

105.Залесский К. СС. Охранные отряды НСДАП. – М., 2005. – С.79.

106. Кобзар Л. Вказ. твір. – С.61 – 62.

107.Повний текст спогадів,записаних Л.І.Петренко,зберігається у фондах Світловодського краєзнавчого музею., Книга скорботи України. Кіровоградська область. т.2. - Кіровоград , 2004.-С.

108.Детальніше див.:Історія села Глинськ Кремгесівського району Кіровоградської області на 1 червня 1964 року. - Рукописний варіант зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.

109.КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.5.

- 110.КПА, ф.429, оп.3, спр.3, арк..23.
111. ДАКО, ф.-р.2481, оп.1, спр.1, арк.8.
112. Анкети колишніх оstarбайтерів зберігаються у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.
113. Перекладено з німецької – ДАКО, ф.2546, оп.1, спр.1, арк..31.
114. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944). – М., 1974. – С.282.
115. КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк..1
116. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944., кн.1: Борьба в подполье. - К., 1985. - С.31.
117. Там же. - С.40
118. КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк..3.
119. КПА, ф.429, оп.3, спр.12, арк..4
120. КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк..3.
121. КПА, ф.429, оп.1, спр.363, арк.17.
122. КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.5.
123. Спогади зберігаються у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.
124. КПА, ф.429, оп.3, спр.145, арк.7-8.
125. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. – М., 1957. – С.98 – 99.
126. Шкирай Л. Історія Захарівки у спогадах односельчан. – Світловодськ, 2003. - С.37.
127. Журавський В. Іванівка (Янів). – Світловодськ , 2000. - С.58.
128. В 50-ті роки ХХ ст. колишній шуцман Х.Жуков очолював гірнзбагачувальний комбінат у Норільську.
129. Факти біографії І.Діброви подаються згідно з матеріалами Захарівського історичного музею (Світловодський район).
130. Кіровоградщина в роки... - С.102-103.
131. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944., кн.2. Партизанская борьба. - К., 1985. - С.210.
132. КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.102.
133. КПА, ф.429, оп.3, спр.50, арк.10-14.
134. КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.51,107.
135. «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». – С.
136. Наумов М. Степной рейд. - К., 1985. - С.163-164.
137. КПА, ф.429, оп.3, спр.66, арк.26,79.

- 138.Наумов М. Указ.соч. - С.164-166.
139. Барвинок Г., Евселевский Л.,Пустовит П. Слышишь, Днепр! Документальный очерк. – Х., 1979. – С.119,125
- 140.Караката М. Давнє минуле Андрусівки. - Світловодський міський краєзнавчий музей. ,о/ф, інв.№ 1325, С.92.
- 141.Керівник СС у Миколаївському гебіті (станом на березень 1943 року).
- 142.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.33, арк.35.
- 143.ДАКО, ф.-р.2476, оп.1, спр.32, арк.23.
- 144.КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.63.
- 145.КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.65.
- 146.КПА, ф.429, оп.3, спр.110, арк.65-66.
- 147.КПА, ф.429, оп.3, спр.3, арк.27.
- 148.Серед активних учасників насильницької реквізиції продовольства під час голодомору 1933 р. на Новогорішчині свідки згадують ім'я Оникія Качковського.
- 149.При висвітленні подій, пов'язаних із загибеллю радянської розвідгрупи автор використав спогади місцевих жителів Степана Степановича Павленка (с.Подорожнє) та Миколи Федоровича Риженка (м.Світловодськ).
- 150.КПА, ф.429, оп.3, спр.16, арк.9.
151. Кучер В. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941 – 1944. – К., 1983. – С.202.
- 152.Базилевський В. Ці довгі суворі зими. – К., 1979. – С.187.
153. Под гвардейским знаменем. – М., 1992. – С.
- 154.Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. - С.209-211
- 155.Там же.
- 156.КПА, ф.429, оп.3, спр.50, арк.152.
- 157.КПА, ф.429, оп.3, спр.50, арк.119.
- 158.КПА, ф.429, оп.3, спр.50, арк.152.
- 159.Свідчення мешканця с.Іванківці Петра Михайловича Рубана.
- 160.Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и верховное командование. - М., 2005. - С.120.
- 161.От Волги до Эльбы и Праги. - М., 1970. - С.111.
- 162.Манштейн Э. Утерянные победы. - М., 2005. - С.573.
- 163.Науменко Ю. Шагай,пехота! - М., 1989. - С.109.
164. Астафьев В. Сначала снаряды, потом люди // Родина. – 1991. - № 6 – 7. – С.52-56.
165. Лубченков Ю. Сто великих полководцев второй мировой. – М., 2005. – С.86.

166. ЦАМО РФ, ф.240, оп.14668 сс, д.5, лл.35 – 39.
167. Военный энциклопедический словарь. - М., 2002. - С.781.
168. История второй мировой войны 1939-1945. - т.7. - Завершение коренного перелома в войне. - М., 1976. - С.207.
169. Жадов А. Четыре года войны. - М., 1978. - С.128.
170. Копія листа зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею. - інвентарний № 1869. - о/ф.
171. Олейников А. Рожденная на землях запорожских. - К., 1980. - С.94.
172. Настасьев Г. Тих днів не змовкне слава... - К., 1993. - С.69-70.
173. Перекладено за виданням : Жадов А. Четыре года войны. – М., 1978. – С.65.
174. Руденко Г. Танго гвардії капітана Гайди. //Світловодськ вечірній. - 1997. - 24 вересня. - С.2.
175. Соболевський В. На острові Каска. //Світловодськ вечірній. – 1986 .- 3 грудня. - С.3.
176. Науменко Ю. Шагай, пехота! - М., 1989. - С.118.
177. Егоров В. Герои остаются с нами. – Харьков, 1986. - С.90.
178. Науменко Ю. Шагай, пехота! - ... - С.118.
179. От Волги до Эльбы и Праги. - М., 1970. - С.116.
180. Бакланов Г. Вітер воєнних років. - К., 1985. - С.189.
181. Родимцев А. Твои, Отечество, сыны. - К., 1974. - С.237-239.
182. Черняк И. Так воевал Иван Подкопай // »Время». - Харьков. - 1975. - 8 мая. - С.2.
183. Подвиги во имя Отчизны. – Харьков, 1985. - С.422.
184. Золотые звезды северян. – Архангельск, 1971. – С.193 -194.
185. Абдулин М. Страницы солдатского дневника. - М., 1990. - С.130.
186. Под гвардейским знаменем. - М., 1992. - С.82.
187. Исаев А. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой. - М., 2005. - С.127.
188. Самчук И. Гвардейская Полтавская. - Йошкар-Ола, 1987. - С.75-76.
189. Бакланов Г. Вітер воєнних років... - С.169.
190. Оригінал листа колишнього фронтового сапера, мешканця с.Вікулове Тюменської області Валентина Степановича Степанова від 17.01.1974 р. зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.
191. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. - т.2. - М., 1988. - С.728-729.
192. Днепр - река героев : Свидетельства всенародного подвига. - К., 1988. - С.339,356,363,377.
193. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах другої світової війни. – К., 1996. - С.345.

194.Детальніше див.: От Волги до Эльбы и Праги.... - С.119.;Самчук И. Гвардейская Полтавская... - С.75.;Под гвардейским знаменем... - С.82-83.;Егоров В. Герои остаются с нами... - С.92.;Карант І. Санінструктор Катя // Наддніпряньська Правда. - 1983. - 3 грудня. - С.2.

195.ЦАМО РФ, ф.33, оп.690155, д.1810, л.333.

196.Шамрай В. Форсування Дніпра біля Власівки // "Кремень". - Кременчук. - 1992. - 26 вересня. - С.2.

197. ЦАМО РФ, ф.328, оп.11818с, д.9, л.70.

198. Айнутдинов С. В памяти и в сердце. – Екатеринбург, 2000. – С.232.

199.Дмитренко О. Увіходимо в полум'я. – К., 1979. – С.140.

200.Рябышев Д. Первый год войны. - М., 1990. - С.81

201.Бирюков Н. Трудная наука побеждать. - М., 1975. - С.114.

202.Катышкин И. Служили мы в штабе армейском.- М., 1979. - С.13.

203.Батов П. В походах и боях. - М., 1974. - С.214 - 215.

Більш детальніше про хід бойових дій в районі х.Вертячого див.: Рокоссовский К. Солдатский долг. - М., 1985. – С.21 - 25.; Самсонов А. Сталинградская битва. - М., 1989. - С.403.

204.Горбатов А. Годы и войны. - М., 1983. - С.212.

205.Самсонов А. Сталинградская битва. - М., 1989. - С.99-102,502.

206.Бирюков Н. Трудная наука побеждать. - М., 1978. - С.119.

207.От волжских степей до австрийских Альп. - М., 1971. - С.232.

208. ЦАМО РФ, ф.320, оп.224904с, д.14, л.28.

209. ЦАМО РФ, ф.320, оп.224904с, д.14, лл.25-27.

210. ЦАМО РФ, ф.320, оп.224901с, д.13, л.29.

211. Венцковський М. Гвардійці. // Наддніпряньська правда. – 1971. – 13 липня. - С.3.

212.Бирюков Н. Трудная наука побеждать. - М., 1975. - С.50.

213.Свідчення колишнього сослуживця,мешканця м.Світловодська Олексія Васильовича Нагдаєва.

214.Гвазава-Сванадзе Т. Вони билися за Дніпро. - К., 1977. - С.70-71

215.Батхін Є.Безсмертя. // Наддніпряньська правда. - 1975. - 25 березня. - С.3.

216.Батхін Є. «Я той Парфьонов!» // Наддніпряньська правда. - 1973. - 9 травня. - С.2.

217.Перекладено з російської за виданням:Долгов И. Золотые звезды калининцев. - М., 1983. - т.1. - С.363 - 364.

218.Центральний Архів Міністерства Оборони Російської Федерації ф.33, оп.793756, спр.2, арк.179.

219.Горбунов М. На плацдармі. // Наддніпряньська правда. - 1983. - 3 грудня. - С.2-3.

220.Батуркин П., Николенко Л. В огне войны. – Рязань, 1983. - С.192-194.

221. Типпельскирх К. История второй мировой войны 1939-1945. – С.440.
222. Попов И. Батальоны идут на запад. - М., 1977. - С.140 – 149.
223. При відтворенні подій на острові Яцков використані спогади ветеранів 5-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії Володимира Шведова, Миколи Чорнорука, Тимофія Стецюри, Михайла Сала. Оригінали зберігаються у фондах Світловодського краєзнавчого музею.
224. Нам дороги эти позабыть нельзя. Воспоминания фронтовиков Великой Отечественной. – К., 1980. – С.178-180.
225. ЦАМО РФ, ф.1361, оп.1, д.5.
226. Венцковський М. Воскресіння. // Наддніпрянська правда. – 1972. – 21 червня. – С.4.
227. Свідчення сучасників окупації М.Ф.Риженка, С.Я.Павленка.
228. Под гвардейским знаменем. - С.91.
229. Попова П. Бойовий епізод. // Наддніпрянська правда. – 1986. – 3 грудня.
230. Бирюков Н. Трудная наука побеждать. – С.130.
231. "Правда, №298. - 1943р. - 4 грудня.
232. Под гвардейским знаменем. – С.91-92.
233. [http:// www.rosreserv.ru/classify_csp?c_no=343](http://www.rosreserv.ru/classify_csp?c_no=343)
234. Манагаров И. В сражении за Харьков. – Харьков, 1978. – С.217
235. Бирюков Н. Трудная наука побеждать. – С.130-131.
236. Там же, С.133.
237. Егоров П., Кривоборский И., Ивлев И., Рогалевич А. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. – М., 1969. – С.122.
238. Наддніпрянська правда. – 1977. – 3 грудня.
239. Детальніше про бій у с.Іванківцях див.: Возовиков В., Крохалюк В. Сиреневіе ивы. – М., 1983.
240. Егоров П., Кривоборский И... Дорогами побед. – С.123.
241. Янкелевич Е. Армія 1943-1945 гг. (Воспоминания солдата 60 лет спустя). @ Военная литература, 2003 : militera.lib.ru.
242. Підрахунок зроблено зберігачем фондів Світловодського міського краєзнавчого музею В.Сергеевим у травні 2006 року на основі архівних джерел Світловодсько-Онуфріївського об'єднаного районного військового комісаріату Кіровоградської області.
243. Рак І. У вічному боргу перед полеглими // Світловодськ вечірній. - 1993. - 1 грудня. - С.3.
244. Кобзар Л. Вказ.твір. - С.84 -108.
245. Медоренко А. Чорні дні фашистської окупації. // Світловодськ вечірній. - 1993 . - 1 грудня. - С.2.
246. Книга Скорботи України. Кіровоградська область. – Кіровоград, 2003. - С.514.
247. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. - К., 1972. - С.707.

248.КПА, ф.438, оп.1, спр.69, арк.6.

249. Підрахунок зроблено директором Світловодського міського краєзнавчого музею В.Сергеевим у грудні 2008 року на основі джерел архівного відділу виконавчого комітету Світловодської міської ради.

СПИСОК СКОРОЧЕНИХ СЛІВ

ВЛКСМ - Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді

ВО - Військовий округ

МНР - Монгольська Народна Республіка

МТС - Машинно-тракторна станція

НКДБ - Народний Комісаріат Державної Безпеки

ППО - Протиповітряна оборона

ПТР - Протитанкова рушниця

РВК - Районний військовий комісаріат

РК КП(б)У - Районний комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України

РНК УРСР - Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки

РСЧА - Робітничо-Селянська Червона Армія

ЦК КП(б)У - Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України

ВИСНОВКИ

Територія Новогеоргіївського району була загарбана гітлерівцями на початку серпня 1941 року. Протягом першого півріччя було налагоджено роботу адміністративно-господарчих управлінських структур (районова та міська управи, сільські управи, громадські двори). Одночасно проводилася політика геноциду до певних верств населення (колишні партійні та радянські активісти, етнічні євреї тощо). Рух Опору на новогеоргіївських теренах мав яскраво виражений прорадянський характер. Серед знакових подій боротьби з окупантами в межах регіону слід відзначити активну співпрацю районних підпільних груп (Захарівської, Миронівської та ін.) з партизанським з'єднанням ім.К.Є.Ворошилова, а також дії бійців загону генерала М.Наумова в районі сіл Воронівка-Подорожне-Велика Андрусівка.

У кількомісячній військовій кампанії за визволення Новогеоргіївщини можна виділити три основних етапи.

1.Форсування Дніпра силами 4-ої (на ділянці Старо-Липове – Змитниця) та 5-ої (на ділянці острів Яцків – с.Табурище) армій Степового фронту (командуючий – генерал І.Конев) протягом 3 – 10 жовтня 1943 року. Солдати та офіцери цих з'єднань виконували допоміжне завдання, оскільки мали привернути до себе увагу супротивника і дати можливість головним атакуючим силам закріпитися на відвойованих рубежах поблизу сіл Деріївки та Куцеволівки. Підсумком тяжких боїв на піщаних

“островах Смерті” стало здобуття невеликого Староліпівського плацдарму на правому березі Славутича.

2. “Бої місцевого значення”, тобто епізодичні збройні сутички, кінцевою метою яких було здобуття тактично важливого пункту: піщаного острова (бої 17-18 жовтня 1943 р. за острів Яцків) або населеного пункту (наступальна операція частин 69-ої гвардійської стрілецької дивізії на с.Колаборок 7 листопада 1943 р.). Тривали протягом 11 жовтня - 30 листопада 1943 року.

3. Рішучий злам у стратегічній ситуації на даному проміжку лінії радянсько-німецького фронту протягом першої декади грудня 1943 року. Після створення в районі с.Крюків потужного наступального угруповання у кількості трьох радянських дивізій доля Новогеоргіївська була вирішена. Опинившись під загрозою оточення. 2 грудня 1943 року гітлерівці залишили місто. До 10 грудня того ж року територія Новогеоргіївського району була повністю звільнена.

ДЖЕРЕЛА:

1.Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації: ф.240, оп.14668сс, д.5; ф.320, оп.224904с, д.14; ф.328, оп.11818с, д.9, оп.10727сс, д.3; ф.1361, оп.1; ф.5877, оп.21054сс, д.2,3.

1.Кіровоградський обласний партійний архів: ф.429, оп.1, спр.367,368,421,478; оп.3, спр.3,12,16,50,66,110,143,145.

2.Державний архів Кіровоградської області:ф.-р.2476, оп.1;ф.-р.5928, оп.1.

3.Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ, 1965. – 306 с.

4.Лето 1941. Украина. Документы. Материалы. Хроника событий. – К., 1991. – 512 с.

5.Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. - т.1. - К., 1980. - 554 с.

6.Фонди Світловодського міського краєзнавчого музею, Захарівського історичного музею.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абдулин М. Страницы солдатского дневника. – М., 1990. – 160 с.

2. Айнутдинов С. В памяти и в сердце. – Екатеринбург, 2000. – 432 с..

3. Базилевський В. Ці довгі суворі зими. – К., 1979. – 200 с.

4. Бакланов Г. Вітер воєнних років. – К., 1985. – 304 с.

5. Барвинок Г., Евселевский Л., Пустовит П. Слышишь, Днепр! Документальный очерк. – Харьков, 1979. -

6. Батов П. В походах и боях. – М., 1974. – 528 с.

7. Батуркин П.,Николенко Л. В огне войны. – Рязань, 1983. – 204 с.

8. Бирюков Н. Трудная наука побеждать. – М., 1975. – 352 с.
9. Василевський О. Справа всього життя. – К., 1989. – 590 с.
10. Возовиков В., Крохалюк В. Сиреневые ивы. – М., 1983. – 304 с.
11. Военный энциклопедический словарь. – М., 2002. – 1664 с.
12. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939 – 1942 гг. – М., 1968 – 1971.
13. Гвазава-Сванадзе Т. Вони билися за Дніпро. – К., 1977. – 142 с.
14. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – т.2. – М., 1988. – 863 с.
15. Горбатов А. Годы и войны. – М., 1989. – 365 с.
16. Диксон Ч. Обри, Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. – М., 1957. – 291 с.
17. Дмитренко О. Увіходимо в полум'я. – К., 1979. – 475 с.
18. Днепр-река героев. Свидетельства всенародного подвига. – К., 1988. – 391 с.
19. Долгов И. Золотые звезды калининцев. – кн.1. – М., 1983. – 308 с.
20. Егоров В. Герои остаются с нами. – Харьков, 1986. – 142 с.
21. Егоров П., Кривоборский И., Ивлев И., Рогалевич А. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. – М., 1969. – 352 с.
22. Жадов А. Четыре года войны. – М., 1978.
23. Журавський В. Іванівка (Янів). – Світловодськ., 2000. – 112 с.
24. Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и верховное командование. – М., 2005. – 654 с.
25. Залесский К. СС. Охранные отряды НСДАП. – М., 2005. – 656 с.
26. Исаев А. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой. – М., 2005. – 416 с.
27. Исаев А. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М., 2005. – 400 с.
28. Исаев А. От Дубно до Ростова. – М., 2004. – 706 с.
29. История второй мировой войны 1939-1945. – т.7. Завершение коренного перелома в войне. – М., 1976. – 552 с.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – 816 с.
31. Катышкин И. Служили мы в штабе армейском. – М., 1979. – 208 с.
32. Книга памяти Украины. Кировоградская область. т.1. – Кировоград, 1995. – 1336 с.
33. Книга Скорботи України. Кіровоградська область. – Кіровоград, 2003. – 640 с.
34. Кобзар Л. Погляд у минуле і не тільки. – кн.1. – Житомир, 2006. – 312 с.
35. Левицкий В. Светловодск. – Днепропетровск, 1981. – 96 с.
36. Лубченков Ю. Сто великих полководцев второй мировой. – М., 2005.

37. Манагаров И. В сражении за Харьков. – Харьков, 1978.
38. Манштейн Э. Утерянные победы. – М., 2003. – 891 с.
39. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертівність. Українці на фронтах другої світової війни. – К., 1996. – 568 с.
40. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944). – М., 1974. – 387 с.
41. Мягков М. Вермахт у ворот Москвы, 1941 – 1942. – М., 1999. – 303 с.
42. Нам дороги эти позабыть нельзя. Воспоминания фронтовиков Великой Отечественной. – К., 1980. – 384 с.
43. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944. В 2-х книгах. – К., 1985.
44. Настасьев Г. Тих днів не змовкне слава... - К., 1993. – 326 с.
45. Науменко Ю. Шагай, пехота! – М., 1989. – 270 с.
46. Наумов М. Степной рейд. – К., 1985. – 365 с.
47. Олейников А. Рожденная на землях запорожских. – К., 1980. – 178 с.
48. От Волги до Эльбы и Праги. – М., 1970. – 331 с.
49. От волжских степей до австрийских Альп. – М., 1971. – 256 с.
50. Подвиги во имя Отчизны. – Харьков, 1985. – 702 с.
51. Под гвардейским знаменем. – М., 1992. – 143 с.
52. Попов И. Батальоны идут на запад. – М., 1977. – 264 с.
53. Родимцев А. Твои, Отечество, сыны. – К., 1982. – 359 с.
54. Рябышев Д. Первый год войны. – М., 1990.
55. Самчук И. Гвардейская Полтавская. - Йошкар-Ола, 1987. - 128 с.
56. « Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины, 1941 – 1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы. – К., 2006. – 430 с.
57. Типпельскирх К. История второй мировой войны. 1939-1945. – М., 2001.
58. Тюленев И. Через три войны. – М., 1960.
59. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985.
60. Шкирай Л. Історія Захарівки у спогадах односельчан. – Світловодськ, 2003. – 80 с.
61. Янкелевич Е.А. Армия 1943 – 1945 гг. (Воспоминания солдата 60 лет спустя) : @ Военная литература, 2003 : militera.lib.ru